ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئۇيغۇر يېڭى ماۋارىپى ئىلىدىن باشلانغان

يوللىغۇچى: ئاكادېمىيە يوللانغان ۋاقتى: 2016- يىل 01- ئىيۇل ئورنى: ئومۇمى، پەن - ماۋارىپ

ULY gha aylandurup körüsh USY gha aylandurup körüsh UEY gha aylandurup körüsh

دولقۇن روزى

مەن «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» كىتابنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى ئىشلەۋاتقان ئون نەچچە يىل مابەينىدە، ئىلى يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ تەۋەررۈك شاھىدلىرى بىلەن يۈزتۇرانە ئۇچرىشىش، ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ھەقدا ۋارىسلىرى تەمىنلىگەن كىتاب- ژۇرنال، تارىخىي ھۆججەت، قول يازما، فوتو سۈرەت ۋە باشقا ماددىي بۇيۇملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش پۈرسىتىگە ئېرىشتىم.

ماتېرىيال ئىگىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تارىخىي ھەقىقەتنى ئەينەن تاپشۇرۇشنى تارىخ ۋە خەلق ئالدىدىكى مۇقەددەس بۇرچى سانايدىغان كىشىلەردىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تەمىنلىگىنى تارىخ ماتېرىياللىرى توپلاشنىڭ «ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان بولۇش» تەن ئىبارەت «ئۆچ ئۆز» لۈك پىرىنسىپىغا تامامەن ئۇيغۇن كېلەتتى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئىلدا يېڭى مائارىپنىڭ قانداق باشلانغانلىقى، قانداق يوللار بىلەن تەرەققي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بىباھا ماتېرىياللارنىڭ موللىقى كىشىنى تولىمۇ سۆيۈندۈرەتتى. ئەمما، ئۇلار ئىچىدە قولدا قەلەم توختايدىغانلار ساناقلىق بولغاچقا، بۇ قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا نىگىزلىنىپ، سىستېمىلىق تارىخىي ماقالە يېزىپ چىققۇچىلار ساناقلىقلا بولدى. بەزىلەرنىڭ قولىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار ئەسلىمە تارىخ يازغۇچىلار تەرىپىدىن ۋاستىلىق يوسۇندا قەلەمگە ئېلىنغان، تارىخىي ماقالە ياكى ئەسلىمە تارىخ شەكلىدە مەتبۇئات يۈزى كۆرگەن بولسىمۇ، ئىلدا يېڭى مائارىپنىڭ قانداق باشلانغانلىقىنى ئىلمىي ۋە سىستېمىلىق رەۋىشتە بايان قىلىپ بېرەلىگۈدەك بىرەر مۇكەممەل ئەسەر تا ھازىرغىچە يېزىلمايى كەلدى. مەن ئىلى تارىخىنىڭ ئىخلاسمەنلىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتىم بىلەن بۇ «بوز تېما» ئۇستىدە چوڭقۇنۇپ ئىزدىنىش، ئەتراپلىق ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئومۇم ئېتىراپ قىلغۇدەك ئىلمىي ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشنىڭ تولىمۇ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلماقتا ئىدىم.

دەل مۇشۇ كۈنلەردە، «ئىلى دەريالىسى» ژۇرنىلىنىڭ 2013- يىللىق 3-سانىغا يالقۇن روزىنىڭ «ئىلدا يېڭى مائارىپ قانداق باشلانغان» ناملىق ماقالىسى بېسىلدى. مەن بۇ ماقالىنى بۆلەكچە قىزىقىش ئىچىدە ئوقۇشقا كىرىشتىم. ماقالىنىڭ مۇقەددىمە قىسمىنى ئوقۇۋېتىپ، ئۇنىڭ ئىلى مائارىپ تارىخىدىن ئىبارەت بۇ «بوز تېما» ئۇستىدە ئىزدىنىشكە جۈرئەت قىلغانلىقىدىن سۆيۈنگەن ۋە ئۇنىڭ بۇ تېمىدا يېزىلغان ماقالە- ئەسلىمىلەردە كۆرىلۈاتقان بىر قىسىم مەسىلىلەر ئۇستىدە تەنقىدي مۇھاكىمە يۈرگۈزمەكچى بولغانلىقىدىنمۇ ئالاھىدە خۇرسەن بولغان ئىدىم.

تولىمۇ ئەپسۇس! ماقالىنى ئىچكىرىلەپ ئوقۇغانسېرى بۇ خۇرسەنلىكىمنىڭ قۇيرۇقىنى قۇم باستى. مۇئەللىپنىڭ ماقالە يېزىشتىكى مۇدىئاسى بىلەن ماقالىدا ئىلگىرى سۈرمەكچى بولغان مەۋقەسىنىڭ ئۆزئارا زىددىيەتلىك ئىكەنلىكى، ماقالە روھىغا ئىنتايىتن قويۇق ئىنكارچىلىق خاھىشىنىڭ سىڭدۈرۈلگەنلىكى مېنى تولىمۇ ئۆكۈندۈردى. مۇ، مۇئەللىپنىڭ باشقىلارنىڭ «خاتالىق»لىرىنى تۇزىتىمەن، دەپ خاتالىق ئۈستىگە خاتالىق سادىر قىلغانلىقى ۋە ئۇنى «مۇتلەق ھەقىقەت» سۈپىتىدە باشقىلارغا چى بولغانلىقى مېنى تېخىمۇ ئۆكۈندۈردى. دېمەك، ئۇ «چاپىقىنى ئالمەن دەپ، كۆزىنى قارىغۇ قىلىپتۇ» دېگەندەك ئىش قىلغان بولۇپ، بۇ مەندە « يالقۇن روزى ئىلدا يېڭى مائارىپنىڭ ئانا يۇرتىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدىن بالدۇر باشلانغانلىقىنى تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا يورۇتۇپ بەرمەكچىمۇ ۋەياكى ئۇنى ئۆزۈل- كېسىل يوقتا

چىقارماقچىمۇ؟» دېگەن سوئاللارنى ئويغاتتى.
مۇئەللىپ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان خاتا ھۆكۈملەر ئىلمىي تارىخ يېزىش ئىستىلىغا مۇناسىۋەتلىك زىل مەسىلىلەرگە بىۋاستە چېتىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھەقتە مەخسۇس ماقالە يېزىپ، ئەستائىدىل ۋە ئىلمىي مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىشنى تارىخ ۋە خەلق ئالدىدىكى ۋىجدانىي بۇرچىم، دەپ قارىدىم.
ماقالىدا سادىر قىلىنغان بىرىنچى چوڭ خاتالىق ئىلدا يېڭى مائارىپىنىڭ شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىن بالدۇر باشلانغانلىقى ھەققىدىكى ئوخشاشمىغان تارىخىي قاراشلارنى مەيلى ئۇنىڭ توغرا ياكى قىسمەن توغرا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قارىتۇيۇق ئىنكار قىلىشتا كۆرۈلىدۇ.
يالقۇن روزى ئىلىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى ھەققىدە ئەستائىدىل تەتقىقات ئېلىپ بارمىغانلىقى ئۈچۈن، ئىلى ئۇيغۇرلىرى باشتىن كەچۈرگەن تارىخىي قىسمەتلەرنى تارىخنىڭ رېئال قانۇنىيىتى بويىچە ئانالىز قىلىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالغان. شۇڭا، ئۇلار ياراتقان مەدەنىيەت ئۆرنىكىنىڭ قانداق مەدەنىيەت ئەسلى تېپىنى مەنبە قىلغان ئاساستا شەكىللەنگەنلىكى، ئۇلار ۋۇجۇدىدىكى مائارىپ ۋە مەدەنىيلىكنى ئەلا بىلىشتەك خاس مەنۇمۇي خاراكتېر، يېڭىلىق ۋە ئىلغارلىقنى ئۈيۇتتا قىلغان دادىل ئەكىلىشپەرۋەرلىك روھىنىڭ قانداق مۇرەككەپ تارىخىي شارائىتتا بارلىققا كەلگەنلىكى ئوستىدە سالماق تەپەككۇر يۈرگۈزمەيدۇ. ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭى مائارىپقا كۆچۈش جەريانى ھەققىدە ئىلمىي نۇقتىدا تەپەككۇر يۈرگىزمگەننى ئاز دېگەندەك ئىلدا يېڭى مائارىپىنىڭ ئانا دىيارىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدىن بۇرۇن باشلانغانلىقىنى دەللىلەيدىغان تارىخىي قاراشلار ۋە ئۇلاردا ئەكس ئەتكەن يىل تەرتىپلىرىگە قەستەن كۆز يۇمىدۇ . ئۇلارنىڭ تارىخىي ھەقىقەتكە ئۇيغۇن ياكى ئۇيغۇن بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر ئۆزۈل- كېسىل ئىنكار قىلىشقا ئۇرۇندىدۇ.
مۇئەللىپ بىر قارىماققا ئىلدا يېڭى مائارىپىنىڭ كىم تەرىپىدىن، قاچان، قانداق باشلانغانلىقىنى خالىس نىيەت، لىللا مەيداندا تۇرۇپ ئىسپاتلاۋاتقاندەك قىلغىنى بىلەن ئۇنىڭ بۇ «خالىس» نىيىتىگە «سۈنى لېيىتىپ بېلىق تۇتۇش» مۇددىئاسى يوشۇرۇنغانلىقىنى ئۇچۇن، ئىلدا يېڭى مائارىپىنىڭ باشلىنىشىغا ھەقىقىي تۈرتكە بولغان شەخسلەرنى بىر ئامالالارنى قىلىپ يوقاتا چىقىرىشقا، ئۇنىڭغا ئالقدار يىل تەرتىپلىرىنى قەستەن كەينىگە سۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ «ئاكا- ئۆكا مۇسابايېۋلارنىڭ توقۇتۇز چوڭ تۆھپىسى» نامىلق ماقالىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان «تەرەققىيەرۋەر ئاكا- ئۆكا مۇسابايېۋلار 1899- يىلى ئانا يۇرتى ئاتۇش ئېكسىاتتا جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپ، شىنجاڭ تارىخىدا تۇنجى بولۇپ يېڭى مائارىپنى يولغا قويغان.» دېگەن بىرتەرەپلىمە قارىشى بىلەن «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان» نامىلق ماقالىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان «ئاكا- ئۆكا مۇسابايېۋلارنىڭ بىر قولدا يېڭى مائارىپنىڭ مەشئىلىنى يېلىنجاتقانلىقىنى، يەنە بىر قولدا مىللىي سانائەتنىڭ بايرىقىنى لەپىلدەتكەنلىكىنى خاتىرىلىگەندە 1899- يىلىنى ئانا دىيارىمىزدا يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىش يىلى، 1909- يىلىنى كاپىتالىستىك زامانۇي مىللىي سانائەتنىڭ بارلىققا كەلگەن يىلى سۈپىتىدە خاتىرىلەشنى، تەتقىقاتچىلارنىڭ ماقالە-ئەسەر يازغاندا مۇشۇ بويىچە يېزىشنى تەۋسىيە قىلىمەن.» دېگەن ھاكىممۇتلەق قارىشىنى ئاستىرىتتىن گەۋدىلەندۈرۈپ، ئىلدا يېڭى مائارىپىنىڭ شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىنىڭكىدىن بۇرۇن باشلانغانلىقىغا ئالاقدار پاكىتلارنى «قان چىقارماي جان ئېلىش» ئۇسۇلىدا بىراقلا يوققا چىقارماقچى بولىدۇ.
يالقۇن روزى ئۆزىنىڭ شىنجاڭ پەن- تېخنىكا نەشرىياتى تەرىپىدىن 2012- يىلى نەشر قىلىنغان « لاي قەلئەنىڭ سىرى » كىتابىدىكى « ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان » نامىلق ماقالىسىدا، ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى تەتقىقاتچىلىقىدا كۆرۈلۈۋاتقان مېتودىكا سەۋەنلىكى مەسىلىسىنى ئايالۇسىز ئەيىپلەپ:«بىزنىڭ تەتقىقاتچىلىرىمىز ئارىسىدا ئىلمىي تارىخ يېزىش ئېڭى ۋە مېتودىنى شەكىللەندۈرۈشكە سەل قاراش خائىشى خېلىلا ئېغىر دەپىشكە بولىدۇ. تەتقىقات ساھەسىدە ئىلمىي تارىخ يېزىش ئېڭى ۋە مېتودىنىڭ بولماسلىقى ئىلىم ساھەسى كۆرۈشىنى قەتئىي خالىمايدىغان مەسىلىدۇر.» دېگەن ئىدى. بولۇپمۇ، ئۇ، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتوتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىبراھىم نىياز ئەپەندىنىڭ «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنلى» نىڭ 1983-يىللىق 2-سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئېكساق كەنتىدە يېڭىنى زامان پەننىي مائارىپى» دېگەن ماقالىسى (ماقالە «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 1984-يىلى نەشر قىلىنغان 2- سانىدىمۇ ئېلان قىلىنغان) ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، 1985-يىلى ئېكساق مەكتېپىنىڭ 100 يىللىق تويى مۇناسىۋىتى بىلەن ئاتۇشتا بېسىلغان «مەشئەل» نامىلق ژۇرنالدا «يەرلىك قىزغىنلىقىنىڭ كۆچى بىلەن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بېيىتىلغان ھەم ئىنتايىن مۇقىملاشتۇرۇلغان»، « ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى 1885-يىلى ئاتۇش ئېكساقتا قۇرۇلغان پەننىي مەكتەپتىن باشلانغان. » دېگەن بىمەنە قاراشنى دەل ۋاقتىدا ئىنكار قىلىپ، جامائەتچىلىكنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان ئىدى. چۈنكى، ئەينى ۋاقىتتا مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن ئويدۇرۇپ چىقىلغان بۇ بىمەنە قاراش ئابدۇللا تالىپ ئەپەندىنىڭ 1986-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچېركلار» نامىلق كىتابى ئارقىلىق مەتبۇئاتلاشتۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلىرىنلا ئەمەس، بەلكى جۇڭگو ۋە چەتئەل تەتقىقاتچىلىرىنمۇ قايىمۇقتۇرغان ئىدى.
كۆڭۈلنى غەش قىلدىغىنى شۇكى، مۇئەللىپ بۇ قېتىمقى ماقالىسىدا، « ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى 1899-يىلى ئاكا- ئۆكا مۇسابايېۋلار تەرىپىدىن ئۇستىنئاتۇشنىڭ ئېكساق كەنتىدە قۇرۇلغان جەدىدچە مەكتەپتىن باشلانغان.» دېگەندىن ئىبارەت تېخمۇ بىرتەرەپلىمە قاراشنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۆزى يۇقۇرىدا ئەيىپلىگەن « ئىلمىي تارىخ يېزىش ئېڭى ۋە مېتودىنى شەكىللەندۈرۈشكە سەل قاراش خائىشى»نى ئۆزى تەكرارلايدۇ. ھەتتا بۇ قاراشنى ئۆزى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان ئىلگىرىكى بىمەنە قاراش ئۇستىگە دەسستىشكە ئۇرۇنۇپ، «ھەممە ئىشنى مولا بىلىپتۇ، مولا قوپۇپ كۆلگە سىيىپتۇ» دېگەندەك ئىش قىلىدۇ.
ھەرقانداق بىر خاتالىقنىڭ جاھىللىق ۋە ئىلىم روھىغا ھۆرمەت قىلماسلىقتىن تۇغۇلىدىغانلىقى ئېنىق. ماقالە ئىستىلىدىن يەنە « ھەممىدە مېنىڭ دېگىنىم راست! » دەيدىغان ئىلىم زومىگەرلىكى خائىشى پۇراپ تۇرىدىغان بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ بايىقى بىر تەرەپلىمە قارىشىنى «ھاكىممۇتلەق قاراش» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەنلا كۇپايىلەنمەستىن، ئۇنى ئاكسىيۇملاشتۇرۇشكە شەكلىدە باشقىلارغا تاڭماقچى بولىدۇ. ئىلمىي مۇھاكىمە روھى دېموكراتىيەلىشۇاتقان بۈگۈنكىدەك كۆندە، باشقىلارنىڭ تەپەككۇر ئەركىلىكىنى بوغىدىغان بۇنداق ئۆكتەم ھۆكۈماچىلىقتا رايىشلارچە كۆنۈەرگۈلىكمۇ، ئاخىر !؟
تۆۋەندە، مەن يالقۇن روزى ئىنكار قىلغان «بەش خىل قاراش» ئىچىدىكى «بىرىنچى خىل قاراش»نىڭ تارىخىي ھەقىقەتكە ئۇيغۇن ياكى ئۇيغۇن ئەمەسلىكى ھەققىدە توختىلىمەن.
بۇ قاراش مۇھەممەتخان كامالىنىڭ «ئىلىدىكى ئوقۇتۇش ئىشلىرى- ئۇسۇلى قەدىم ۋە ئۇسۇلى جەدىد توغرىسىدا» نامىلق ئەسلىمىسىدىكى (بۇ ئەسلىمە «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 1- سانىدا ئېلان قىلىنغان) « ئاتىمىز مەرھۇم ئابدۇمۇتائالى كامالى (خەلپەم) ئىلغا ئۇسۇلى جەدىدنى ئەكىتىۋ بۇرۇن ئېلىپ كىرگۈچىلەرنىڭ بىرى »، « ئاتام دەسلەپتە مولا ئېلى دېگەن شائىردا، كېيىن شۇ دەۋردىكى مەشھۇر ئېشان ۋە شائىر نىزامىدىن ئاخۇنۇمدا ئوقۇغان. بۇنىڭدىن سەل كېيىن ياركەنتتكە ئابدۇراھمان داموللام دېگەن تاتار ئالىم كېلىدۇ. بۇ كىشىنىڭ شۆھرىتىنى ئاڭلاپ كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلار بىرىپ دەرس ئوقۇيدۇ. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن ئاتىمزمۇ بىرىپ دىنىي دەرس ئوقۇشنى ئىلتىماس قىلدۇ. ئابدۇراھمان داموللام دىنى دەرس ئوقۇۋاتقانلار كۆپ، سەن ئۇسۇلى جەدىدچە ئوقۇغىن. بۇنى ئوبدان ئۆزلەشتۇرگەندىن كېيىن خەلقە ئىلىم-مائارىپ ئۆگەتسەڭ شۇنچە ياخشى دېگەن سۆزنى قىلدۇ. ئاتىمز داموللامنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈپ جەدىدچە ئوقۇيدۇ. بىرقانچە يىلدىن كېيىن ئوقۇشنى تۈگىتىپ غۇلجىغا قايتىپ كېلىدۇ. 1895- يىلى ئەلاباي مەسچىتىگە چۈشۈپ، بالا يىغىپ 40 چە ئوقۇغۇچىنى ئوقۇتىدۇ. » دېگەن قۇرلاردىن كەلگەن.
مانا بۇ قاراش ۋە ئۇنىڭ ئۈيۈتتۇسى بولغان «1895- يىلى» دېگەن رەقەم يالقۇن روزىنىڭ «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان»، «ئاكا-ئۆكا مۇسابايېۋلارنىڭ توقۇتۇز چوڭ تۆھپىسى» قاتارلىق ماقالىلىردا تەرغىپ قىلىنغان «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى 1899-يىلى ئاكا-ئۆكا مۇسابايېۋلار تەرىپىدىن ئۇستىنئاتۇشنىڭ ئېكساق كەنتىدە قۇرۇلغان جەدىدچە مەكتەپتىن باشلانغان.» دېگەن بىرتەرەپلىمە قارىشنى تەرتىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزىنىڭ ئومۇم تەرىپىدىن تا ھازىرغىچە تولۇق ئېتىراپ قىلىنماي كېلىۋاتقان بۇ قارىشنى «مۇتلەق ھەقىقەت» سۈپىتىدە پۈتكۈل ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىگە قوبۇل قىلدۇرۇش يولىدا تىنماي ئات چاپتۇرىۋاتقان مۇئەللىپنىڭ ئوغىسى ئۇشتۇمتۇت قاينايدۇ- دە، مۇھەممەتخان كامالى ئوتتۇرغا قويغان قاراشنىڭ «ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكى» نى جان- جەھلى بىلەن ئىسپاتلاش كويىغا چۈشىدۇ.
يالقۇن روزى بۇ مۇددىئاسىغا تولۇق يېتىش ئۈچۈن، تارىخ ۋە ھەقىقەت روھىغا تىغ تەڭلەشتىنمۇ ھېيىقمىغان بولۇپ، ئىلى خەلقىنىڭ يېڭى مائارىپىنى يولغا قويۇش يولىدىكى دادىل ئۇرۇنۇشلىرى ۋە بۇ جەھەتتە كۆرسەتكەن جانپىدالىقىنى خۇيسەنلىك بىلەن مەسخىرە قىلىدىغان «قەشقەردىكى جەدىدچە مەكتەپ ئابدۇلكەرىم ئەپەندى ئۇستىنئاتۇشنىڭ ئېكساق كەنتىدە ئاچقان ‹ھۇسەينىيە› مەكتېپىنى كۆرسىتىدۇ. غۇلجىدىكى جەدىدچە مەكتەپلەرنى كىملەر ئاچقان بولۇشى مۇمكىن؟ يۇقۇرىقى بايانلاردا [illegible]لىگەندەك ‹ھۇسەين باينىڭ بۇ جەھەتتىكى تىرىشچانلىقى›ئاساسدا ئېچىلغانمۇ ياكى غۇلجىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ سودا- تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان [illegible]لىك تاتارلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇش ئېھتىياجى بىلەن ئۇلار تەرىپىدىن ئېچىلغانمۇ ئۇ ياكى ئابۇمۇتائالى خەلپىتىم تەرىپىدىن 1895-يىلى ئېچىلغانمۇ؟ مېنىڭچە ئابدۇمۇتائالى خەلپىتىم 1895-يىلى ياركەنتتىكى ئابدۇراھمان داموللا دېگەن تاتار كىشىدىن جەدىتچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىپ كېلىپ غۇلجىدا تۇنجى جەدىدچە

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

مەكتەپ ئاچقان، دېگەن قاراشنى ئويلىنىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ قاراشتا مەن باشتا ئېيتقاندەك مەلۇم دەرىجىدە ئاساس بار. لېكىن بۇ ئاساس بۇ قاراشنىڭ پۇت دەسسەپ تۇرۇشىغا يېتەرلىك ئەمەس.» دېگەندەك پەلىپەتىش گەپلەرنى قىلىپ، ئىلى خەلقىنىڭ يېڭى مائارىپنى مۇستەقىل يولغا قويۇش جەھەتتىكى تەشەببۇسكارلىق روھىنى چۆكۈرىدۇ.

يالقۇن روزى قازانلىق ۋەلىشاھ غالىئەكبەرېۋنىڭ «تەرجىمان» گېزىتىنىڭ 1902- يىلى 3- ئاۋغۇستتىكى سانىغا بېسىلغان خەۋىرىدىكى «ھۈسەيىن مۇساباييېف يەنە بىر ھاجى سوفى ئوغلى مەسۇم ئەپەندى دېگەن ئۇيغۇرنى جەدىدچە ئۇسۇلنى پۇختا ئۆگىنىپ كېلىشكە باغچەساراي شەھىرىگە ئەۋەتكەن. بۇ مەسۇم ئەپەندى قەشقەر ۋە غۇلجىدا جەدىدچە توققۇز مەكتەپنىڭ دائىمىي رەۋىشتە ئىشلەپ تۇرغانلىقىنى مەلۇم قىلغان.» دېگەن قۇرلارنى ئىستات ئالغان تۇرۇقلۇق «ئىلىدا مۇنتىزىم يېڭى مائارىپنىڭ قانداق باشلانغانلىقىنى بىرقەدەر كۈچلۈك ئاساسلار بىلەن ئوتتۇرغا قويغىلى بولىدىغان قاراش مەسۇم ئەپەندى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايمەن.» دېگەندىن ئىبارەت ئۆز مۇددىئاسىغىلا پايدىلىق، ئەمما، تولىمۇ مەنتىقىسىز خۇلاسىنى كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. ئۇنداقتا، ئىلىدا مۇنتىزىم مائارىپنىڭ قانداق باشلانغانلىقىنى تېخىمۇ كۈچلىك ئاساسلار بىلەن ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدىغان باشقا ھەرقانداق قاراش ئۇنىڭ نەزىرىدە نۆلگە تەڭ ئوخشىمامدۇ !؟

ئۇ گەرچە مۇھەممەتخان كامالىنىڭ ئەسلىمىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشنىڭ توغرا بولۇشىغا پايدىسىز ئىككى گۇمانلىق نۇقتىنى ئەسكەرتكەندە، ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپەمنىڭ غۇلجىدا مەكتەپ ئېچىپ، ئۇسۇلى جەدىدنى ئېلىپ كىرگەنلىكىنىڭ «مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان قاراش» ئىكەنلىكىگە چىنپۈتسىمۇ، بۇ مەكتەپنىڭ «دىنىي مەكتەپ»لىك خاراكتېرىنى ئالاھىدە پۇرىتىپ، جەدىدچە مەكتەپلىك خاراكتېرىنى قەستەن ئېتىراپ قىلغۇسى كەلمەيدۇ. مۇھەممەتخان كامالىنىڭ بايىقى ئەسلىمىسىنى ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپەم جەدىدچە مەكتەپ ئاچقان 1895-يىلىدىن ئالاھىزەل 90 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يازغانلىقىنى تەكىتلەش ئارقىلىق ئۇنىڭ چىنلىق دەرىجىسىدىن يوچۇق ئىزدەيدۇ. مۇھەممەتخان كامالىنىڭ غۇلجا تاتارلىرى «مەكتەبى نۇر» نامىدا قىزلار مەكتىپى قۇرغان ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدا «نۇر قىرائەتخانىسى» ئاچقان «1914- يىلى»نى «1910- يىلى» قىلىپ يېزىپ قويغانلىقى ۋە مەكتەب قۇرۇش تەشەببۇسكارىنى «ئابدۇللا بوبى» دېمەي، «كەشفۇلئەسرار داموللام» دەپ سالغانلىقىدەك گىدىككىنە سەۋەنلىكىگە مەھكەم ئېسىلىۋېلىپ، ئىلى خەلقىنىڭ يۈكسەك ئىززەت-ئېھتىرامىغا ئېرىشكەن بۇ لەۋزى ھالال، پاراسەتلىك زاتنى ئاساسسىز پاكىت ئويدۇرۇپ چىقىرىدىغان چاكىنا ئادەمگە ئايلاندۇرۇپ قويغىلى تاسلا قالىدۇ. ھەتتا، «ئەلنىڭ كۆزى ئەللىك» ئىكەنلىكى بىلەنمۇ ھېسابلاشماي، «مۇھەممەتخان كامالى ئەپەندى ماقالىسىدا‹1895-يىلى›دېگەن يىلنامىنى دەلىل-ئىسپاتسىز ئوتتۇرىغا قويغان.» دېگەن سۆزىدە جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرىۋالىدۇ. قازاقىستانلىق ئۇيغۇر ئالىم مۇرات ھەمرايېف بىلەن نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوفلارنىڭ يازمىلىرىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز مۇددىئاسىغا بويسۇندۇرۇپ تەھلىل قىلىپ، «مۇرات ھەمرايېف بىلەن نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ ماقالىلىرىدىكى ئۇچۇرلار يارکەنتنىڭ مائارىپ ئەھۋالىنىڭ 1895-يىلى ئۇ دەرىجىدە ئۈستۈن ئەمەسلىكىنى ئەسكەرتىپ تۇرىدۇ.» دېگەن يۈزە خۇلاسىگە كېلىدۇ.

يالقۇن روزى يەنە مۇھەممەتخان كامالى ئوتتۇرىغا قويغان قاراشنىڭ توغرا بولۇشىغا پايدىلىق ئىككى ئامىلنى تەكىتلەپ كېلىپ، «مۇھەممەتخان كامالى ئەپەندى ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپىتىمنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئوقۇمۇشلۇق، مۆتىۋەر كىشىدۇر. ئۇ دادىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى يازغان بولۇپ، ئىشەنچىلىك دەرىجىسى خېلىلا يۇقۇرى.» دېگەننى نومۇس كۈچىدىن تىلغا ئالغان بولسىمۇ، ئەمما، بۇ زاتنىڭ ئادىمىيلىكىدىن شۈبھىلەنگەنلىكىنى راۋۇرۇس چاندۇرۇپ قويىدۇ. ئۇ، مۇھەممەتخان كامالىنىڭ بۇ ھەقتە يالغان ئېيتمىغانلىقىنى ئۆزىنىڭ «يارکەنت شەھىرىدە ھەقىقەتەن ئابدۇراھمان داموللا دېگەن كىشىنىڭ بىر مەزگىل تۇرغانلىقى توغرا بايان قىلىنغان. ئابدۇللا بوبى بۇ ئۇچۇرنى 1913-يىلى 9-ئاينىڭ 25-كۈنى غۇلجىغا كېلىپ، تاتار قىزلار مەكتىپى بىلەن ئوغۇللار مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا باشلاپ بىرەر ئاي ئۆتمەي، غۇلجىدىكى رۇسىيە كونسۇلى تاتارلار ئۈچۈن تەيىنلىگەن فازىلجان ئاقساقال دېگەن كىشىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندا بايان قىلغان.» دېگەن سۆزى ئارقىلىق قىسمەن ياقلىغان بولسىمۇ، ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپەمنىڭ غۇلجىدا مۇساباييېفلاردىن بۇرۇن جەدىدچە مەكتەپ قۇرۇپ، ئىلىغا ئۇسۇلى جەدىدنى سىستېمىلىق رەۋىشتە ئەكىرگەن تۇنجى جەدىدچى ئىكەنلىكىدەك ئەمەلىيەتنى ئىنكار قىلىش غەرىزىدىن پەقەتلا يانمايدۇ.

ئابدۇللا بوبىنىڭ ئەينى چاغدىكى شەخسىي خاتىرىسىدە يېزىلغان «بۇنىڭدىن بۇرۇن، بىزدىن مۇساباييېفلارغا مۇئەللىم بولۇپ كەلگەن ئابدۇلمۇتەللىپ ئىلكايېفنىمۇ فازىلجان ئەپەندى يولغا سېلىپۋەتكەن ئىكەن. مېنىمۇ ئۇ، ئابدۇلمۇتەللىپنى يولغا سېلىۋەتكەندەك يولغا سېلىۋەتمەكچى ئىكەن. لېكىن ئىش ئۇنىڭ دېگىنىدەك بولمىدى.»، « ئۇنىڭ پۈتۈن مەقسىتى ھەركىمنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ، ئۆزىنى ھەممىدىن بىلىملىك قىلىپ كۆرسىتىشتۇر. ئۆزىگە بېقىنمىغان، ئۆزىدىن پازىل بىر ئادەمنى ھەرۋاقىت بار كۈچى بىلەن بوزەك قىلىشقا، يوقىتىشقا ھەرىكەت قىلىپ يۈرىدۇ. يارکەنتتىكى داموللام ئابدۇرەھماننىمۇ ئۇ خاراب قىلغان. پىتنە توقۇپ ئىناۋىتىنى تۆككەن.» دېگەندىن ئىبارەت شەخسىي ئاداۋەت پۇرىقى قويۇق ۋايساشلىرىنى بىردىن-بىر پاكىت سۈپىتىدە كۆتۈرۈپ چىقىپ، «بۇ ئۇچۇردىن بىز ئابدۇراھمان داموللىنىڭ يارکەنتتە قاچان تۇرغانلىقىنى بىلەلمىسەكمۇ، بىر مەزگىل تۇرغانلىقىنى دەلىللىيەلەيمىز.» دېگەن مۇجىمەل قاراشنى تەكىتلەيدۇ.

ئەمدى مەن يالقۇن روزى «بىرىنچى خىل قاراش»نى ئىنكار قىلغاندا ئوتتۇرىغا قويغان «دەلىل- ئىسپاتلار»نىڭ چىنلىق دەرىجىسىنى باھالايمەن:

بۇنىڭ ئۈچۈن ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپەم يارکەنتتىكى ئابدۇراھمان داموللا دېگەن ئالىمنىڭ قولىدا ئوقۇغانمۇ- يوق؟، ئۇنىڭ 1895-يىلى غۇلجىدا جەدىدچە مەكتەپ ئاچقانلىقى تارىخىي ھەقىقەتكە ئۇيغۇنمۇ-ئەمەسمۇ؟ دېگەن نازۇك مەسىلىلەرگە لىللا جاۋاب بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

يېقىندا، مەن خەلپەم ھەزرەتنىڭ غۇلجىدىكى نەۋرىسى ئابدۇراھمان ھاجىنى زىيارەت قىلدىم. ئۇ ماڭا:«دادام مۇھەممەتخان كامالىنىڭ ئېيتىشىچە، بوۋام ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپەمنىڭ تەكتى قورغاس مازاردىن بولۇپ، 1881- يىلىدىكى ‹كۆچ-كۆچ›تە، ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىللە يارکەنتكە كۆچۈپ چىقىپتۇ. دەسلەپتە كونا قورغاسلىق موللا ئېلى دېگەن شائىردا، كېيىن يارکەنت مەدرىسەسىگە كىرىپ، شائىر موللا بىلال نازىمىنىڭ ۋە مەشھۇر دىنىي ئالىم ، شائىر نىزامىدىن ئاخۇنۇمنىڭ قولىدا ئوقۇپتۇ. بۇ دەل ئابدۇراھمان مىشارالىيا داموللام دېگەن تاتار ئالىمنىڭ يارکەنتتە جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپ، شۆھرەت تاپقان ۋە نىزامىدىن ئاخۇنۇم بىلەن بىللە «يارکەنتتىكى ئىككى پازىل» دەپ ئۇلۇغلانغان چاغلىرى ئىكەن. داموللامنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان خەلپەم بوۋام ئۇنى ئىزدەپ بېرىپ، داۋاملىق ئوقۇش ئارزۇسى بارلىقىنى ئېيتىپتۇ. ئۇ خەلپەم بوۋامغا: ‹ھازىر قولۇمدا دىنىي دەرس ئۆگەنگۈچىلەر جىق. ئىلىدىن كەلگەن ئاسىپئاخۇن، ياقۇپبايلارمۇ دىنىي ئىسلامدىن دەرس ئېلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە، ئۇسۇلى جەدىدنى ئوقۇغىن! ئەگەر، ئۇنى ئوبدان ئۆزلەشتۈرۈپ،خەلققە ئىلىم-مەرىپەت ئۆگەتسەڭ ساۋابى تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ.› دەپتۇ. خەلپەم بوۋام يارکەتتە ئوقۇپ «ئېرشادنامە» ئالغاندىن كېيىن، جەدىدچە مەكتەپ ئېچىش ئۈچۈن، غۇلجىغا قايتىپ كەپتۇ.

خەلپەم ھەزرەت بوۋىمىز 1895-يىلى ئەتىيازدا، غۇلجا مەھكىمەئى شەرئىنىڭ ئىجازىتى بىلەن سۇدەرۋازا مەھەللىسىدىكى ‹ئەلاباي مەسچىتى›گە ئىمامەتچىلىككە قويۇلۇپتۇ. جامائەتنىڭ مەسلىھەتىنى ئالغاندىن كېيىن، مەسچىت قورۇسى ئىچىگە جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپتۇ ۋە دەسلەپ 40 نەپەرچە بالىنى يىغىپ ئوقۇتۇپتۇ. شۇ يىلى كۈزدە، ئابدۇقادىر ئاقساقال باشلىق ئاتا-ئانىلار ۋەكىللىرى ئالدىدا بالىلاردىن ئوچۇق ئىمتىھان ئاپتۇ. ئۇلار دوسكىغا بىر بىرلەپ چىقىپ، ئىملا يېزىپتۇ، تۆت ئەمەل بىلەن ھېساب ئىشلەپتۇ، جۇغراپىيە دەرسىدە ئۆگەنگىنى بويىچە خەرىتىنى چېنەپ تۇرۇپ، قىتئەلەر ۋە ئۇنىڭغا جايلاشقان شەھەر، مەركەزلەر، تاغ- دەريالارنىڭ ئورنى، نامىنى ئەپچىللىك بىلەن ئېيتىپ بېرىپتۇ. جامائەت بۇ بالىلارنىڭ خەلپەم بوۋىمىزنىڭ قولىدا ئوقۇپ ناھايىتى تېزلا ساۋادلىق بولغانلىقىنى كۆرۈپ، مەمنۇن بولۇپتۇ ۋە بالىلارنىڭ تار سىنىپتا قىستىلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، مەكتەپنى كېڭەيتىش قارارىغا كەپتۇ. ئابدۇقادىر ئاقساقال مەھكىمەئى شەرئىنىڭ رۇخسىتىنى ئالغاندىن كېيىن، مەكتەپنى ئۆزىنىڭ تۆتكۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى قورۇ-جايىغا كۆچۈرۈپ ئاپىرىپتۇ. بۇ مەكتەپ جامائەتنىڭ قوللىشىدا ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ، بىر مۇدىر، تۆت ئوقۇتقۇچى، ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىسى بار تۆت سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپكە ئايلىنىپتۇ. مەكتەپ نامىمۇ خەلپەم بوۋىمىزنىڭ مۇبارەك ئىسمىغا يارىشا‹تائالىيە›مەكتەپ، دەپ ئاتىلىپتۇ. 1911 - يىلى بوۋىمىزنىڭ تېرەكمازاردىن قورۇ- جايلىق يەر سېتىۋېلىشى بىلەن تېخىمۇ كېڭىيىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىپ، رۇشتى (يەتتە يىللىق) مەكتەپكە تەرەققىي قىلىپتۇ.

ئابدۇراھمان مىشارالىيا داموللام دەل مېنىڭ ئانا جەمەت بوۋام بولىدۇ. ئابدۇراھمان بوۋام ئالاھىدىن (تاتارچە غەلەتتىن)، خەلىمە، خەنىپە، خەدىچە ئىسىملىك تۆت پەرزەنت يۈزى كۆرگەن بولۇپ، كىچىك قىزى خەدىچەنى (مېنىڭ رەھمەتلىك ئاپامنى) خەلپەم بوۋامنىڭ چوڭ ئوغلىغا يەنى دادام مۇھەممەتخان كامالىغا چېتىپتۇ. خەلپەم بوۋام ئابدۇراھمان بوۋىمىزنى چىن ئىخلاس بىلەن يادلاپ تۇرۇش ئۈچۈن، ماڭا ئەنە ئاشۇ زاتنىڭ ئىسمىنى قويغان ئىكەن. دادامنىڭ ئەسلىشىچە، ئابدۇراھمان بوۋام [illegible]نتتىن غۇلجىغا بىر نەچچە قېتىم كېلىپ، خەلپەم بوۋام، ئاسىپئاخۇنۇم (ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە مىللىي سوتنىڭ باشلىقى بولغان مۇھەممەتجان مەخسۇمنىڭ [illegible]ى)، ياقۇپ موللا (چاپچاللىق) قاتارلىق ئۈچ شاگىرتى بىلەن قاينۇقتا يەرلىشىپ قالغان تاتار بۇرادىرىنى ئالاھىتەن يوقلاپ كەتكەن ئىكەن. ئۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن بۇرۇنراق ۋاپات بولۇپتۇ ۋە يارکەنتتىكى تاتارلار قەبرىستانلىقىغا يەرلىنىپتۇ. 1984- يىلى يارکەنتكە بارغىنىمدا، ئابدۇراھمان بوۋام ئاچقان‹نوغاي مەدرىسەسى›نى زىيارەت

قىلغان بولساممۇ، ئۇنىڭ قەبرىگاھىنى بىلىدىغانلارنى تاپالمىغاچقا، تاۋاب قىلالماي، ئارماندا قايتقان ئىدىم. 1989- يىلى بېشكەكلىك تۇغقىنىمىز ئابدۇمېجىت قارىدىن دۆڭمازارنىڭ تار كەنتىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، ياركەنتكە قايتقان ئۆمەرجان ئەپەندىنىڭ قەبرە ئورنىنى ئېنىق بىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىدىم. ۋەتەنگە قايتىشىمدا يەركەنتكە چۈشۈپ، ئۆمەرجان ئاكا بىلەن مەرھۇمنىڭ قەبرىگاھىنى تاۋاب قىلىپ قايتتىم.» دېدى.

ئابدۇراھمان مىشارالىيا داموللام جەمەتىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرۈش ئۈچۈن، «غۇلجا رۇس مەكتىپى» نىڭ سابىق مۇدىرى، غۇلجا تاتارلىرىنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر مۆتىبىرى ئىلىيار گابىتوفنى ئىزدىدىم. ئۇ ماڭا:« 2006- يىلى تاتارىستانغا ئوتپۇسكىغا بېرىپ يانارىمدا يەركەنتكە چۈشتۈم. تاتار مىللەتداشلار بۇ يەردىمۇ خۇددى غۇلجىدىكىگە ئوخشاش مۇستەھكەم مىللىي گەۋدە بولۇپ ياشاپ كېلىۋېتىپتۇ. شۇ كۈنلەردە، سالىخوفلار جەمەتى بەرگەن كاتتا نەزىرگە قاتناشتىم. مېنى سۆيۈندۈرگىنى شۇكى، ئۇلار ئۇلۇغ بوۋىلىرى مۇھەممەدى سالىخوف ۋە ئابدۇراھمان مىشارالىيا داموللاملارنىڭ ئىزىنى ئۆچۈرمەي كېلىۋېتىپتۇ.» دېدى.

مىرقاسىم گوسمانوف «ئىسمائىل گاسپىرالى ۋە شىنجاڭدا يېڭى ئۇيغۇر مائارىپى» ناملىق ماقالىسىدا، «تەرجىمان» گېزىتىنىڭ 1901-يىلى 1- ئاينىڭ 1- كۈنىدىكى سانىغا بېسىلغان «غۇلجىدىكى جەدىد مەكتەپلىرىدە 500 نەپەردىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بار. ئىمتىھان بايرام مەزگىلىدە ئېلىندى.»(1) دېگەن خەۋەرنى ئالاھىدە مىسالغا ئالغان بولۇپ، بۇ خەۋەر ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپەم قاتارلىقلارنىڭ غۇلجىدا جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپ، بالىلاردىن ئوچۇق ئىمتىھان ئالغانلىقىغا ئىسپات بولالايدۇ.

خوش. يالقۇن روزىنىڭ تارىخىي ئەمەلىيەتنى ئېنىق تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلماي چىقارغان «ئابدۇراھمان داموللىنىڭ ياركەنتتە قاچان تۇرغانلىقىنى بىلەلمىسەكمۇ، بىر مەزگىل تۇرغانلىقىنى دەلىللىيەلەيمىز.» دېگەن ھۆكۈمى قىپ-قىزىل يالغان بولۇپ چىقمىدىمۇ!؟ ئېيتىڭلارا، ئۇنىڭ «ئادالەتنىڭ قازىسى»دەك چورتلا كېسىپ ئېيتىۋەتكەن «قىسقىسى، ئابدۇمۇتائالى خەلپىتىم ئىلىدا ئۇسۇلى جەدىد ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان پېشۋا مائارىپچىلاردىن ھېسابلانسىمۇ، ئەمما، پاكىت يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئاساس كۈچلۈك بولمىغاچقا تۇنجى جەدىدچى دېگەن ئاتاققا نائىل بولالمايدۇ.» دېگەن تاقا-تۇقا گەپلىرىگە نېمە دېگۈلۈك؟

غۇلجىدىكى تارىخ بىلىمى مول زىيالىيلاردىن پولات بۇرھان ئاكىنىڭ ئېيتىشىچە، ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپەم ئوغلى مۇھەممەتخان كامالىنىڭ تارىخقا ئىنتايىن ھېرىسمەنلىكىنى بىلگەچكە، ئۇنى نۇقۇل دىنىي ئىلىم ئۈگىنىشكىلا زورلىماستىن، تارىخقا ئائىت بىلىملەرنىمۇ ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلغان ئىكەن. ئۇ، ئاتىسىنىڭ رىغبىتى بىلەن بېرىلىپ تارىخ ئۆگىنىپ، ئىلى تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن ۋاقىئەلەرنى بەش قولدەك ئېنىق بىلىدىغان «تىرىك تارىخ» لاردىن بولۇپ چىقىپتۇ. شۇڭا، تېيىپجان ھادى قاتارلىق تارىخ ئىخلاسمەنلىرى ئۇنى ئۇستاز سۈپىتىدە ھۆرمەت قىلاتتىكەنتۇق. مانا مۇشۇنداق تارىخىي ھەقىقەت تۇيغۇسى كۈچلۈك بىر زاتنىڭ ئۆز يىلتىزى، بىۋاستە تۇغقانلىرى ھەققىدە خالىغانچە توقۇلما قىلىشى مۇمكىنمۇ، ئاخىر؟!

پولات بۇرھان ئاكىنىڭ مۇھەممەتخان كامالى بىلەن بولغان بىر قېتىملىق سۆھبەت خاتىرىسىدىن مەلۇم بولىشىچە، ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپەم ئىنتايىن كىتابخۇمار كىشى بولغاچقا، ئۇستازى ئابدۇراھمان مىشارالىيا داموللام ھەزرەتلىرىنىڭ شەخسىي كۈتۈپخانىسىدىن تۈركىيە، مىسىر، تاتارىستان قاتارلىق يەرلەردە نەشر قىلىنغان كىتاب-ژۇرنال، گېزىتلەرنى ئارىيەت ئېلىپ ئوقۇپ، ۋاقتىدا قايتۇرۇپ تۇراتتىكەن. ئەل ئۆمىردە باشقىلارنىڭ قىل چاغلىق نەرسىسىگە خىيانەت قىلمىغان بۇ پازىل زات بىركۈنى «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ مەلۇم بىر ساننى ئۇستازىدىن بىسوراق ئېلىپ كېتىپتۇ ۋە ئۇنى قايسى يۈزى بىلەن قايتۇرۇشنى بىلەلمىگەنلىكتىن، يادىكار سۈپىتىدە ساقلاشقا مەجبۇر بولۇپتۇ. كېيىنچە، ئۇستازى بۇ ئىشنى ئۇقۇپ سالىۋات قىلىۋېتىپتۇ. ئەمما خەلپەم ھەزرەت مۇشۇ كىچىكىنە ئىش تۈپەيلى ئۆزىنى بىر ئۆمۈر ئەيىپلىك سانىغان ئىكەن.

يالقۇن روزى زورۇقۇپ ئىنكار قىلماقچى بولغان ئەسلىمىنىڭ چىنلىقىغا كەلسەك، مەزكۇر ئەسلىمە خەلپەم ھەزرەت ئۆز ئېغىزى بىلەن ئېيتىپ بەرگەن راست ئىشلارنى بىرىنچى قول ماتېرىيال قىلغانلىقتىن، ئۇنىڭ يالغان بولۇش ئېھتىماللىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولىدۇ. ئەسلىمە ئېلان قىلىنغان 1984- يىلى ئىلىدا خەلپەم ھەزرەتنىڭ زامانداشلىرى ۋە ئۇ ياشىغان دەۋرنىڭ تىرىك شاھىدلىرى ئاساسەن دېگۈدەك ھايات بولۇپ، ئەگەر، ئەسلىمىدىكى بايانلار ساختا بولسا ئۇلارنىڭ قىلچە يۈز-خاتىرە قىلماي ئىنكار قىلىشىغا ئۇچرىغان بولاتتى. دېمەك، شاھىدلارنىڭ بۇ ھەقتە تەمىنلىگەن ماتېرىياللىرى تارىخىي ماتېرىيالنىڭ چىنلىق دەرىجىسىنى بېكىتىشنىڭ «ئۈچ ئۆز»لىك پىرىنسىپىغىمۇ تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

يۇقۇرىقىلاردىن بىز ئابدۇمۇتائالى خەلپەمنىڭ ياركەنتتىكى ئابدۇراھمان مىشارالىيا داموللامنىڭ قولىدا ئوقۇغانلىقىنى ۋە 1895- يىلى غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ جەدىدچە مەكتەپ ئاچقانلىقىنى دەلىللىيەلەيمىز.

ئارىمىزدا «باشقىلاردىن ئاڭلاپ يېزىۋېلىنغان تارىخقا ئىشەنگىلى بولمايدۇ. تارىخ دېگەننىڭ ئېقى قەغەز، قارىسى سىياھ بولۇشى كېرەك.» دەيدىغانلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداقتا، بارلىق تارىخنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى قايتىدىن يېزىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، بۇگۈنكى قانلىق جەڭنىڭ ئەھۋالىنى بۇگۈننىڭ ئۆزىدىلا خاتىرىلەپ قالدۇرۇش ئەسلا مۇمكىن بولمايدىغان ئىش. ئۇنىڭ شاھىدلارنىڭ بايانىدىن ئاڭلاپ ئەتىسى خاتىرىلەنگەنلىكىگە قاراپ، بىراقلا يالغانغا چىقىرىۋەتكىلى بولامدۇ؟

1916-يىلى «تائالىيە» مەكتەپ تەرىپىدىن بۇ مەكتەپنىڭ 4- سىنىپىنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرگەن 42- نومۇرلۇق ئوقۇغۇچى ئابدۇلخەمىت ئابدۇلۋەكىلىگە تارقىتىپ بېرىلگەن تۆۋەندىكى «ئىمتىياز» گۇۋاھنامىسى بۇ سۆزىمىزنىڭ چىنلىقىنى يەنىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

بىز بۇ «ئىمتىياز»نىڭ رەڭلىك ۋە ئۆلچەملىك ئىشلەنگىنىگە قاراپ، «تائالىيە» مەكتەپنىڭ ئەينى دەۋردىكى مۇنتىزىم باشقۇرۇلۇش ھالىتىنى كۆرىۋېلىپلا قالماي، ئىلى مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ قانچىلىك سەۋىيەگە يەتكەنلىكىنىمۇ كۆرىۋالالايمىز.

يالقۇن روزى ئىلىدا يېڭى مائارىپنىڭ شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىن بالدۇر باشلانغانلىقىغا ئالاقىدار «بەش خىل قاراش»نى ئىنكار قىلغاندا، «ئىلىدا يېڭى مائارىپنىڭ قاچان، قانداق باشلانغانلىقىغا ئائىت يۇقۇرىقى بەش خىل قاراشتىن باشقا مەن كۆرمىگەن ياكى ئاڭلىمىغان ئالتىنچى، يەتتىنچى قاراشلار بارمۇ؟ خەۋىرىم يوق.» دېيىش ئارقىلىق ئىلى مائارىپ تارىخىدىن دېگەندەك خەۋىرى يوقلىقىنى سەمىمىيلىك بىلەن ئىقرار قىلىدۇ.

بىزدە «بىلگەننى ئايىما، بىلمىگەنگە كايىما» دەيدىغان گەپ بار. ئەمدى مەن ئىلىدا يېڭى مائارىپىنىڭ ئانا يۇرتىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدىن بۇرۇن باشلانغانلىقىنى ئاتىنىڭ قاشقىسىدەك پاكىتلار ئارقىلىق سەمىڭلارغا سالماقچى:

1770-يىلى غۇلجا شەھىرىدە «بەيتۇللا مەسچىدى» ۋە ئۇنىڭ يېنىغا «بەيتۇللا مەدرىسەسى» ياسىلىشقا باشلاپ، 1773-يىلى پۈتىدۇ. شۇندىن ئېتىبارەن، بالىلارنى ئەنئەنىۋىي مائارىپ شەكلى يەنى «ئۇسۇلى قەدىم» بويىچە ئوقۇتۇش يولغا قويۇلغان. 1840- يىلى «بەيتۇللا مەدرىسەسى»گە يانداپ «بەيتۇللا مەكتەپ» ئېچىلىدۇ.

1851-يىلى «جۇڭگو-رۇسىيە تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، رۇسىيە پۇقرالىرى سودىدا كەڭ پۇرسەت ۋە پايدىلىق ئىمتىيازلارغا ئېرىشىدۇ. نەتىجىدە، رۇسلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىق رول ئويناۋاتقان تاتار سودىگەرلىرىنىڭ ئىلىغا كۆپلەپ كېلىشى ۋە ئىلىدىن يەر-زېمىن سېتىۋېلىپ مۇقىم ئولتۇراقلىشىشىغىمۇ يول ئېچىلىدۇ. ئىلى خەلقىمۇ روسىيە زېمىنىغا چىقىپ سودا قىلىش ۋە روسىيە ئارقىلىق تۈركىيە، مىسىر قاتارلىق ئەللەرگە چىقىپ ئوقۇپ كېلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ كونا ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا يېڭىلىق كىرگۈزۈش ئارزۇسى دەسلەپكى قەدەمدە ئەمەلگە ئېشىپ، ئىلىدىكى مەكتەپ-مەدرىسەلەردە دىنىي دەرسلەرگە پەننىيلەشكەن مەزمۇنلارنى تەدبىقلاپ ئۆتۈش رېئاللىققا ئايلىنىشقا باشلايدۇ.

ئەجدادلىرىمىز قۇرغان «ئالمالىق» قەدىمكى شەھىرى خەلقى تارىختا ئاجايىپ مەدەنىيەت سەلتەنىتى ياراتقان ئىدى. بۇ شەھەر گەرچە، تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنەتىدىن كېيىنكى تۈرلۈك يېغىلىقلار سەۋەبىدىن خارابلاشقان بولسىمۇ، «ھەسەل ئالغان قاچىدا يۇقۇسى قالىدۇ» دېگەندەك ئۇلارنىڭ بىۋاستە ئەۋلادى بولغان قورغاس مازارلىقلار ئەجدادلىرى ياققان مەدەنىيەت ۋە مائارىپ مەشئىلىنى تا بۇگۈنكى كۈنگىچە ئۆچۈرمەي كەلدى. «ئالمالىق» لىق ئالىم جامال قارشىنىڭ دادىسى مۇھەممەت سادىق بۇزرۇكۋارنىڭ چىرىقىنى ئۆچۈرمەي مەدرىسە ئاچقان قورغاس مازارلىق خەلپەت مەۋلانىدىن (1810-1738)نىڭ ئۈچىنچى ئوغلى خەلپەت قاھاۋىدىن (1888-1786) ۋە ئۇنىڭ يارامىلىق شاگىرتى خەلپەت زاھىت ئەپەندى (1871-1841) قاتارلىقلار ئەنە شۇلارنىڭ تىپىك ئۈلگىسى.

خەلپەت قاھاۋىدىنلارنىڭ ئائىلىسى مەدرىسە ئېچىپ، ئەۋلاد تەربىيەلەشنى جەمەت ئەنئەنىسى قىلغان بولۇپ، بۇ جەمەتنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئائىلە نەسەبنامىسىدىن خەلپەت قاھاۋىدىن ،خەلپەت مەۋلانىدىن، ئابدۇكېرىمخان، ئالماس، سۈبھى، سەدەپ، ئەڭگۈش، ئىلىيار، كامالىدىن، جامالىدىن قاتارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئالمىلىق شەھىرىدە ياشىغان يىراق ئەجدادلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى توخسى قەبىلىسىگە تۇتىشىدىغانلىقىنى ئېنىقلاش مۇمكىن.

[illegible]ت قاھاۋىدىن ئەجدادلىرىنىڭ مەرىپەتچىلىك ئەنئەنىسىنى ئۈزمەي داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، دادىسى خەلپەت مەۋلانىدىندىن قەلەم ۋە ئەلەم ماھارىتىنى پىشىق [illegible]لەپ، ئەتراپقا تونۇلغان قەلەمدار ۋە ئەلەمدارلاردىن بولۇپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ يۇقۇرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن يازغان شېئىرلىرى ھېلىمۇ ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدا ساقلانماقتا.

1855-يىلى خەلپەت قاھاۋىدىن يۇرت چوڭلىرىدىن ئابدۇساتتار ئاقساقال، ئىسمائىل شەيخ، غوجا ئابدۇكېرىم قاتارلىقلارنىڭ قوللىشى بىلەن دادىسى خەلپەت مەۋلانىدىن

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

1770-يىلى تاچتان كونا مەدرىسە ئاساسىدا، «مۇھەممەت سادىق ئاتام مازىرى»نىڭ شىمالىي تەرىپىگە ئىككى سنىپلىق كونىچە مەكتەپ ئاچىدۇ ۋە باللارغا ئىسلام ئەقىدىسىدىن باشقا يەنە قىلچۇازلىق، نەيزىۋازلىق، كامانداۋازلىق، قامچىگەرلىك، مىلتىق دورىسى ياساش ۋە پارتلىتىش ماھارەتلىرىنى ئۆگىتىدۇ.

1858-يىلى ئۇ شاگىرتى زاھىتنى غۇلجىدىكى تاتار سودىگەرلىرىگە قوشۇپ تاتارىستانىنىڭ قازان شەھىرىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىدۇ. ئۇ قازاندا ئوقۇپ رۇسچە ئۆگەنگەندىن كېيىن، تۇركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىگە بېرىپ ئوقۇيدۇ. 1862-يىلى يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، ئۇستازى تاچتان مەكتەپتە دەرس ئۆتىدۇ. خەلپەت قاھاۋىدىن 1864-يىلى جەنۇبىي ماھاتتىگە ماھىر 11 نەپەر شاگىرتىنى باشلاپ، ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتنىشىدۇ. نوغايىتۇ ئەزىمەتلىرىگە باش بولۇپ بايانداي قەلئەسىنى ئىلىش جېڭىگە ئاتلىنىپ، ئالاھىدە تۆھپە كۆرسىتىدۇ ۋە «قاۋاش پالۋان» دېگەن نامغا ئېرىشىدۇ. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئىچىدىن ئوغلى تاجىدىن پالۋان ۋە كامال پالۋان، ھەلىم باتۇر، گاھاۋىدۇن باتۇر، راشىدىن باتۇر قاتارلىق باھادىر ئەزىمەتلەر، خەلپەت مولا بىلال نازىمى، خەلپەت غوجا ئابدۇرېھىم، خەلپەت نەزەر مولا، خەلپەت زاھىت ئەپەندىلەردەك ئىلمىتالىبلار يېتىشىپ چىقىدۇ.

قاھاۋىدىن خەلپەتنىڭ قوزغىلاڭىغا كېتىشى بىلەن مەدرىسە ۋاقىتنىچە تاقالغانلىقتىن، شاگىرتى زاھىت خەلپەت ئۇنىڭ ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆز ئۆيىدە بالا ئوقۇتۇشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. 1867-يىلى ئۇستازى جەڭدىن كېلىپ مەكتەپ قايتا ئېچىلىدۇ. زاھىت خەلپەت ئۇستازى ۋە ساۋاقدىشى غوجا ئابدۇرېھىملار بىلەن بىللە مۇئەللىملىك قىلىدۇ. بۇ جەريانىدا، ئۇ، ئۇستازىنىڭ قوللىشى بىلەن دەرسلىك مەزمۇنلىرىنى تۈركىيەدە ئۆگەنگەنلىرى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىپ، دىنىي دەرسلەرگە تارىخ، جۇغراپىيە، ھېساب، ئىنشا، ئىملا قاتارلىق دەرسلىكلەرنى قوشۇپ ئۆتىدۇ. مەسىلەن، جۇغراپىيەدە تۈركىيەدىن ئەكەلگەن خەرىتىگە قاراپ دەرس ئۆتۈپ، باللارنى ۋە ئاتا-ئانىلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ. ئۇ ئۆزىنى «خەلپەت» دېمەي، «ئەپەندى» دەپ ئاتاشنى ئانا يۇرتىمىز مائارىپ تارىخىدا تۇنجى قېتىم تەشەببۇس قىلغان كىشى بولغاچقا، زاھىت ئەپەندى دېگەن مۇبارەك نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

ئۇنىڭ داڭقىنى ئالغان غۇلجا جامائىتى 1869-يىلى ئۇنى غۇلجا شەھەر «بەيتۇللا» مەدرىسە مەسچىتى يېنىدىكى «بەيتۇللا مەكتەپ»نىڭ مۇئەللىملىكىگە ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىدۇ. مەكتەپ نامى ئۇنىڭ تەكلىپى بىلەن «ئىلى مەكتەپ»كە ئۆزگەرتىلىدۇ. زاھىت ئەپەندى بۇ مەكتەپنىڭ دەرسلىك مەزمۇنلىرىنمۇ يېڭىلاپ، دىنىي دەرسلەرگە پەننىي دەرسلەرنى قوشۇپ ئۆتۈشكە باشلايدۇ. 1870-يىلى بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ موللىلار ئەلاخان سۇلتانغا «زاھىت ئەپەندى باللارنى ئۆزى بىلگەنچە ئوقۇتۇپ، دىندىن ئازدۇرىۋاتىدۇ. ئىلىنىڭ ئۇ يېقىدا سايىرام، بۇ يېقىدا قورغاس، دەپ ئاغزىغا كەلگەننى جۆيلىۋاتىدۇ. ئۇ تېخى سىزدىن تەخت تالاشماقچى» دېگەندەك يوقىلاڭ بەدنامىلارنى توقۇپ شىكايەت قىلدۇ. مەھكىمەئى شەرئى قازىلىرى زاھىت ئەپەندىنى ئۆز يولىدىن قايتىشقا ھەرقانچە زورلىغان بولسىمۇ، ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇرىۋالغانلىقتىن، ئاخىرى ئۇ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ، 1871-يىلى 6-ئايدا 26 يېشىدا غۇلجىدا ناھەق دارغا ئېسىلىدۇ.

1873-يىلى چار رۇسىيە دائىرلىرى غۇلجا شەھىردە رۇسىيە مائارىپ پروگراممىسى بويىچە دەرس ئۆتۈلىدىغان يەنىي مەكتەپ ئاچىدۇ. بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىدا پودپولكوۋنىك رېنتال ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپ بولۇپ، ئۇيغۇر باللىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا 34 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، يېڭىچە ئۇسۇلدا ئوقۇتۇش ئېيىپ بارغان. مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇتۇچىلىقىنى رۇس پېداگوكى ۋاسلىيېۋ بىلەن ئوقۇمۇشلۇق ئۇيغۇر قازى- كالانلار ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇ مەكتەپ «غۇلجا مەكتەپ» دەپ ئاتىلىدۇ.

1875- يىلى غۇلجا شەھىردىن راشىدىن، مەنسۇر قاتارلىق كىشىلەر يەتتەسۇ ئارقىلىق تۈركىيەگە چىقىپ ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن، «ئىلى مەكتەپ»تە زاھىت ئەپەندىنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان ئارىئۇستەڭلىك تاھىر خەلپەت، مولا بىلال نازىمى، سىيىت مۇھەممەت قاشى، ئابدۇللا ھاپىزلار بىلەن بىللە مۇئەللىملىك قىلىدۇ. دەرسلىك مەزمۇنلىرىنى قايتىدىن يېڭىلاپ، تىل، ھېساب، ئىسلام تارىخى، جۇغراپىيە، ئەخلاق، ئىملا، ئىنشا قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتىدۇ.

1875-يىلى تاتار مەرىپەتچىسى مۇھەممەدى ھاجى سالىخوق يارکەنتگە مەسچىد ۋە مەدرىسە سالدۇرۇپ، «ئۇسۇلى قەدىم» بويىچە بالا ئوقۇتىدۇ. يارکەنتلىكلەر ئۇنىڭ مەسچىدىنى «نوغاي مەسچىدى»، ئۇ ئاچقان مەدرىسەسى «نوغاي مەدرىسەسى» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ 1880-يىلى ئوغلى ئابدۇراھمانىنى قازان شەھىرىگە ئەۋەتىپ، تاتار ئالىمى شاھابىدىن مارجانىي ئاچقان مەدرىسەدە، 1883-يىلىدىن كېيىن، جەدىدچە مەكتەپتە ئوقۇتىدۇ. ئابدۇراھمان 1885-يىلى دادىسى ئاچقان مەدرىسەدە مۇددەرىسلىك قىلىدۇ ۋە كېيىنچە ئۇنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇپ، جەدىدچە دەرس ئۆتۈلىدىغان رۇشتى (يەتتە يىللىق) مەكتەپ شەكلىگە كەلتۈرىدۇ. شۇڭا، يارکەنت خەلقى ئۇنى «ئابدۇراھمان مشارالىيا دامۇللام»، «نوغاي دامۇللام» دەپ ئاتايدۇ. بۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغانلار كۆپ بولسىمۇ، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش سۇپىتى يۇقۇرى بولغانلىقتىن، ئوقۇشنى تولۇق تاماملاپ، «ئېرشادنامە» ئالالايدىغانلار ساناقلىق ئىدى. قورغاس مازارلىق ئابدۇمۇتائالى كامالى، غۇلجلىق ئاسپىئاخۇنۇم، چاپچاللىق ياقۇپباي، چۆلۇقايلىق ئەمرۇللا خەلپەتلەر مانا بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ، خەلپەتلىك «ئېرشادنامە»سى ئالىدۇ.

1875-يىلى قورغاس مازارلىق غوجامبەردى خەلپەت جامائەتنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، كىچىك مازار كەنتى چوڭ كوچىسىدىكى ھاپىزباي مەسچىدىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە تۆت سنىپلىق دىنىي مەكتەپ ئېچىپ، 60 نەپەر بالىنى ئوقۇتىدۇ. بۇ مەكتەپ «مازار مەكتەپ» دەپ ئاتىلىدۇ. مەكتەپتە دىنىي دەرسلەرگە ئانا تىل، ھېساب، ئىملا، ئىنشا، خۇشخەت، رەسىم، تەنتەربىيە قاتارلىق پەننىي دەرسلەر قوشۇپ ئۆتۈلىدۇ. ئۇ بۇ مەكتەپنى ھەقسىز پەننىي مەكتەپكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، 1895-يىلى ئوغلى ئابدۇللا غوجامبەردىنى سودىگەرلەرگە قوشۇپ تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدىكى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇشقا ئەۋەتىدۇ.

1896-يىلى قورغاس مازارلىق ئەمىردىن خەلپەت ئالمۇتادا جەدىدچە مەكتەپتە ئوقۇپ يارکەنتتە ئوقۇتۇچىلىق قىلمۇاتقان سىپىئايىم توختىيۇغا ئۆيلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قورغاس مازاردا مەخسۇس جەدىدچە قىزلار مەكتىپى ئېچىپ بېرىدۇ. سىپىئايىم 30 نەپەر قىز ئوقۇغۇچىنى يىغىپ، يۇقىرى-تۆۋەن ئىككى سنىپقا ئايرىپ ئوقۇتىدۇ. قورغاس جامائىتى بۇ مەكتەپنى «قىزلار مەكتەپ» دەپ ئاتايدۇ. 1905-يىلى ئىستانبۇلدىكى پەننىي مەكتەپتە ئون يىل ئوقۇپ يۇرتىغا قايتقان ئابدۇللا غوجامبەردى دادىسى قۇرغان «مازار مەكتەپ»نى تەرتىپكە سېلىپ، پەننىي دەرسلەرنى ئاساس قىلىدىغان جەدىدچە مەكتەپكە ئايلاندۇرىدۇ. 1910–يىلى ئەمىردىن خەلپەت بىر قېتىملىق سىرلىق ھارۋا ۋەقەسىدە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سىپىئايىم غوجامبەردى خەلپەتنىڭ ئەمرىگە ئۆتىدۇ. 1914- يىلى ئابدۇللا غوجامبەردى «مازار مەكتەپ» بىلەن ئۆگەي ئانىسى سىپىئايىم باشقۇرۇۋاتقان «قىزلار مەكتەپ»نى بىرلەشتۇرۇپ، تۆت يىللىق پەننىي مەكتەپكە ئۆزگەرتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا «نىجات» مەكتەپ دەپ نام بېرىدۇ. ئوقۇغۇچىلار مۇنتىزىم سنىپلارغا ئايرىلىپ، قۇرئان، ھەدىس شەرىق، ئىسلام ئومۇمى تارىخى، ئانا تىل، ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت، تارىخ، خۇشخەت، قول ئىشى، ئەرەپ تىلى، ئىملا، ئىنشا، كىشىلىك مۇئامىلە قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلىدۇ.

قەدىمكى «قارناق» شەھىرىنىڭ ئىزناسى قالغان قاينۇق خەلقى ئەجدادلىرىدىن مىراس قالغان مەرىپەتچىلىك ئەنئەنىسىنى ئۇزۇلدۇرمەيدۇ. 1800–يىللارنىڭ دەسلىپىدىلا، قاينۇقتىكى ئارىئۇستەڭ، چەجە، شەرباغدىن ئىبارەت ئۈچ يۇزلۇك يېزا مەسچىدلىرىدە دەرسخانىلار ئېچىلىپ، كونىچە ئۇسۇلدا ئوقۇتۇش ئىشلىرى جانلانغان ئىدى. بولۇپمۇ، 1850 – يىللاردىن كېيىن، قاينۇقتا ئىستىقامەت قىلغان مۇتەپپەكۇر شائىر ۋە مەرىپەتچى مولا ئەلەم شەھيارى (شاھبەگمۇ دېيىلىدۇ) ۋە ئۇنىڭ مۇھەممەت توختى قاتارلىق ئوغۇللىرى ھازىرقى قاينۇق جامىئە مەسچىد (بۇرۇنقى چەجە مەسچىد) قارمىقىدا، بىر قەدەر مۇكەممەل ئوقۇتۇش سىستېمىسىنى ئېچىپ، يىلىغا 150 نەپەرچە بالىنى ئوقۇتۇپ، قاينۇق ئەنئەنىۋي مائارىپىنى گۈللەنگەندۇرىدۇ. 1875-يىلى مەرىپەتپەرۋەر ئۆلىما مۇھەممەت باراتسوپى ھاجى جامىئە مەسچىدىنىڭ شىمالىغا كاردىورلۇق قىلىپ ئىككى ئېغىزلىق مەكتەپ سېلىپ، ئۆزى تەكلىپ قىلغان ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر بىلەن بىللە دىنىي دەرسلەرگە چاغاتاي يېزىقى، ھېساب، ئەخلاق، خۇشخەت، ئىنشا قاتارلىق پەننىي دەرسلەرنى قوشۇپ ئۆتىدۇ. بۇ مەكتەپ «مۇھەممەت باراتسوپى مەكتىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. 1885-يىلى مۇھەممەت باراتسوپى ھەج سەپىرىگە مېڭىش ئالدىدا، مەكتەپنى قىزى ھەمزىرىخانغا ئاتىمىراس قىلىپ قالدۇرىدۇ. غۇلجا شەھىردىن چىققان «قارىي دامۇللام» دېگەن كىشىنى ئوقۇتۇشقا مەسئۇل قىلىدۇ. 1886-يىلى مۇھەممەت باراتسوپى ھاجىنىڭ مەككىدە ۋاپات بولۇشى، قىزىنىڭ غۇلجىغا كۆچۈپ كېتىشى بىلەن مەكتەپنىڭ ئىشلىرى بىر مەھەل بىنورمال ھالەتكە چۈشۈپ، مەسچىد جامائىتىنىڭ باشقۇرىشىغا قالىدۇ. 1900-يىللاردىن كېيىن، مۇشۇ ئانا مەكتەپتە ئوقۇپ يېتىشكەن ئىسكەندەر داۋۇتبەگ ھاجى، نەمەخۇن ئىمام، پەتتار ئىمام، سادىق ھاجى، شېرىپ ئىمام، ئۆمەر ئىمام، مەسئۇد ئىمام، مەخپىر ئىمام، مۇختەر ھاجى، ئىمىرەم قارى قاتارلىق زاتلار مەكتەپنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. 1902-يىلى جامائەتنىڭ ھەرىكەتكە كېلىشى بىلەن قاينۇق مەھەللىسىدىكى «مەيدان» دەپ ئاتىلىدىغان ئورۇنغا ئاستى-ئۈستى تاختايلىق، ئوتتۇرىسى كاردىورلۇق، بىر ئىشخانا، تۆت سنىپى بار جەدىدچە مەكتەپ سېلىنىپ، چاغاتاي يېزىقى، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، خۇشخەت، ئەخلاق، قاتارلىق پەنلەر ئاساس قىلىنىپ، جەدىدچە ئۇسۇلدا دەرس ئۆتىلىدۇ. يېڭى ئېچىلغان بۇ مەكتەپ بىلەن بۇرۇنقى مەكتەپنىڭ ئارىلىقى يېقىن بولغانلىقتىن، بۇ مەكتەپ ئۇنىڭ شۆبىسى قىلىنىدۇ. بارلىق خراجىتىنى قاينۇقتا بەگ بولغان [illegible]ندەر داۋۇتبەگ ھاجى ئۈستىگە ئالىدۇ. مانا بۇ ئىككى مەكتەپ قاينۇق يېڭى مائارىپىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالىدۇ. 1905-يىلى رۇسىيەدىن قاينۇققا كېلىپ تۇلتۇراقلاشقان مەشھۇر توختاخۇن دېگەن كىشى يۇرت ئەھلىنىڭ تەكلىپى بىلەن قاينۇقتىكى كونا مەكتەپتە ئوقۇتۇتۇچىلىق قىلىدۇ ۋە رۇسىيەدىن ئەكەلگەن دەرسلىكلەر

ئاساسدا سستېمىلىق دەرس ئۆتۈپ، كونىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىدۇ. قازاندىن ھېساب، خۇشخەت، ئىملا، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئەت، تەنتەربىيە ۋە ئەخلاق قاتارلىق دەرسلىكلەرنى كىرگۈزۈپ، ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى بېيىتىدۇ. بۇ دەرسلىكلەر «قاينۇق يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ»تە ساقلانماقتا.

سۈيدۈڭنىڭ كونا مائارىپ ئىشلىرى 1800-يىللارنىڭ باشلىرىدىلا جانلانغان بولۇپ، 1877-يىلى ئابدۇراھمان مەخسۇم ئىككى ئېغىزلىق ئۆيىنى مەكتەپ قىلىپ ئېچىپ، 55 نەپەر بالىنى جەدىدچە ئۇسۇلدا ئوقۇتقۇدۇ ۋە دىنىي دەرسلەرگە ئەرەب ئېلىپبەسى، چاغاتاي يېزىقى، ھېساب، خۇشخەت قاتارلىق دەرسلەرنى قوشۇپ ئۆتىدۇ. ئابدۇراھمان مەخسۇم شېئىرىيەت ئىلمىغا پىشىق كىشى بولغاچقا، يۇقۇرى يىللىق بالىلارغا ئەلىشىر ناۋائىي ئەسەرلىرى ۋە بابۇرنىڭ دىنىي قانۇن-قائىدىلىرىنى بايان قىلىدىغان نەزمىلەرنى ئۆگىتىدۇ. ئۇنىڭغا شاگىرتى قاسىمئاخۇن خەلپىتىم يېقىندىن ھەمكارلىشىدۇ.

1887-يىلى سۈيدۈڭ جامائىتى «ئىلى مەكتەپ»تە دەرس بېرىۋاتقان تاھىر خەلپەتنى تەكلىپ قىلىپ، ئازاق مەسچىدى يېنىغا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇ بۇ مەكتەپتە 45 نەپەر بالىنى قوبۇل قىلىپ ئوقۇتۇپ، ساۋادىنى چىقارغاندىن كېيىن، «باقى دۇنيا ھەققىدە قىسسە»، «ھەدىس- شېرىف» قاتارلىق دىنىي دەرسلەرگە چاغاتاي تىلى، ئەخلاقۇل نىزام، ئىملا – ئىنشا، خۇشخەت، ھېساب، چوت سوقۇش قاتارلىق دەرسلەرنى قوشۇپ ئۆتىدۇ. 1898-يىلى سۈيدۈڭ كۆرە جامائىتى مۇھەممەت ئىمىن لوزۇڭ، خۇدابەردى باي، سىدىق ئىمىن، غازى شاڭيو قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن رۇسىيەنىڭ ئۇفا شەھىرىدىن سۈيدۈڭگە كەلگەن تاتار زىيالىيسى رەپىق ئەپەندى بىلەن ئايالى شەفقە ئابستايلارنى ئىزىزەت- ئېكرام بىلەن كۆرەگە تەكلىپ قىلىپ ، ئۇلارغا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇلار دەسلەپ 60 نەپەر ئوغۇل- قىز ئوقۇغۇچىنى يىغىپ، جەدىدچە ئۇسۇلدا ساۋادىنى چىقىرىدۇ. دىنىي دەرسلەرگە ئانا تىل، ھېساب، ئىسلام تارىخى، قول ئىشى دەرسلىرىنى قوشۇپ ئۆتۈش بىلەن بىللە يەنە كەچلىك ساۋاد چىقىرىش كۇرسى ئېچىپ، 80 نەپەردىن ئارتۇق ساۋاتسىز چوڭلارنىڭ ساۋادىنى چىقىرىدۇ. بۇ مەكتەپ كۆرەدە كېيىن قۇرۇلغان «نۇرىيە» مەكتەپىنىڭ ئۆلى بولۇپ قالىدۇ.

1902- يىلى سۈيدۈڭنىڭ تەرەققىيپەرۋەر مۇتەبەرلىرىدىن ئابدۇراھمان مەخسۇم، سەلەي ھاجى، تاھىر خەلپەتلەر كۆرەدە مۇتەئەسسىپلەرنىڭ بېسىمىغا ئۇچراپ سۈيدۈڭگە قايتىپ كەلگەن رەپىق ئەپەندى، شەفقە ئابستايلارنى ئەتىۋارلاپ كۇتىۋالىدۇ. تاھىر خەلپەت ئاچقان مەكتەپنى يېڭىلاپ، ئۇلارغا تۆت سىنىپلىق جەدىتچە مەكتەپ ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇلار دەسلەپ 60 نەپەر بالىنى يىغىپ، يۇقۇرى- تۆۋەن سىنىپلارغا ئايرىپ، رۇسىيە مائارىپ پىروگراممىسى بويىچە، ئانا تىل، تۆت خانىلىق ھېساب، خۇشخەت، تەبىئەت، تارىخ، جۇغراپىيە، شېئىر، تەنتەربىيە دەرسلىرىنى ئۆتىدۇ. 1904- يىلى غۇلجا ئۇچدەرۋازا مەسچىد جامائىتى رەپىق ئەپەندى، شەفقە ئابستايلارنى «ئۇچدەرۋازا مەكتەپ»كە ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ ئەكەتكەندىن كېيىن، بۇ مەكتەپ قاسىم قارى، ھارۇن ھاجى قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر سۈيدۈڭ مۇتەبەرلىرىنىڭ قوللىشىدا داۋاملىق ئېچىلىۋېرىدۇ. 1910–يىللاردىن كېيىن، مەكتەپ ئىشلىرى سەلەي ھاجى، ھوشۇر مۇھەممەت، باھاۋىدۇن خوجايوق قاتارلىق مەرىپەتسۆيەر زاتلارنىڭ قوللىشىدا داۋاملىشىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، بىر تۇركۈم زىيالىيلارنىڭ سۈيدۈڭگە كېلىپ ئوقۇتقۇچىلار سىپىگە قېتىلىشى بىلەن ئوقۇيۇش سۇپىتى ئۆسۈپ، بۇ مەكتەپنىڭ پەننىي مەكتەپلىك خاراكتېرى يەنمۇ كۈچىيىدۇ. 1918– يىلى سۈيدۈڭ جامائىتى بۇخارادا ئوقۇپ كەلگەن زېرىدىن مەخسۇمنى تەكلىپ قىلىپ، ئازاق مەسچىدى يېنىدا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ بەرگەن. ئۇ 100 نەپەرچە بالىنى يىغىپ، چاغاتاي تىلى، ھەپتىيەك، تۆت خانىلىق ھېساب، چوت سوقۇش قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتىدۇ. 1934–يىلى سۈيدۈڭنىڭ خەلىپەرۋەر ھاكىمى مولالاھېلىمنىڭ قوللىشى، مەمەتتۇل ھاجى، تۆلەندى باي، ئەمەتخان نۇراجى، باھاۋىدۇن خوجايوق، ھوشۇر مۇھەممەت باشلىق سۈيدۈڭ مۇتەبەرلىرىنىڭ مەبلەغ چىقىرىشى، بىناكارلىق ئۇستىسى ئىمىن پەرەڭنىڭ لايىھەلىشى بىلەن چىنباغ مەسچىتى يېنىغا ئىككى قەۋەتلىك زامانىۋى مەكتەپ بىناسى سېلىندى. نەتىجىدە، ئوقۇغۇچى سانى 200 نەپەردىن ئاشقان مۇنتىزىم باشلانغۇچ مەكتەپ بارلىققا كېلىدۇ. مەكتەپتە يوقسۇللارنىڭ بالىلىرى سۈيدۈڭ جامائىتىنىڭ خەيرى–ساخاۋەت پۇلى بىلەن ھەقسىز ئوقۇتۇلىدىغانلىقتىن، «خەيرىيە» مەكتەپ، دەپ ئاتىلىدۇ.

1879–يىلى غۇلجا ئۆزبېك جامائىتى خامۇش خەلپەمنىڭ باشچىلىقىدا، ئەنجان مەھەللىسى ئەتراپىدىن تېگىشلىك يەر سېتىۋېلىپ، توپا كېسەك قۇرۇلمىلىق «ئەنجان مەسچىدى» بىلەن بىر سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرىدۇ. خامۇش خەلپەم مەسچىدىنىڭ ئىمامى بولىدۇ ۋە خەلپەتلىك قىلىپ بالا تەربىيەلەيدۇ. ئۇ دەسلەپ 50 نەپەرچە بالىنى يىغىپ، كونىچە ئۇسسۇلدا ئوقۇتقۇدۇ. 1896-يىلى ئۆزبېك مۇتەبەرلىرىنىڭ مەبلەغ چىقىرىشى بىلەن «ئەنجان مەسچىدى»نىڭ ئۈدۈلىغا ئالتە ئېغىزلىق «ئەنجان مەكتەپ» مەكتەپ سېلىنىپ، ئۈچ ئېغىزى دەرسخانا، ئىككى ئېغىزى خەلپەتلەر ئۆيى، بىر ئېغىزى دالايلىخانا (قىرائەتخانا) قىلىنىدۇ. خامۇش خەلپەم تالىپلارغا «ھەفتىيەك»، «دالايىل» قاتارلىق دىنىي دەرسلەرگە ئانا تىل (ئۆزبېك تىلى)، ھېساپ، خۇشخەت قاتارلىق پەننىيەتشكەن دەرسلەرنى قوشۇپ ئۆتۈپ، جامائەتنىڭ ئالقىشغا ئېرىشىدۇ. 1909-يىلى غەيىندىن باي ئۆز مەبلىغى بىلەن «ئەنجان مەسچىد»نى يېڭىلاپ ياستىدۇ. يېڭىدىن ئۈچ سىنىپ سالغۇزۇپ، ئەسلىدىكى مەكتەپنى كېڭەيتىدۇ ۋە جەدىدچە ئۇسۇلدا دەرس ئۆتۈشنى پەيدىن-پەي ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. 1914-يىلغا كەلگەندە، جېرجىس ئەپەندىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن دەرسلىك مەزمۇنلىرى ئىسلاھ قىلىنىپ، دىنىي دەرسلەرگە ئانا تىل (ئۆزبېك تىلى)، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىملا دەرسلىرى قوشۇپ ئۆتۈلىدۇ. دەرسخانىلارغا دوسكا، پارتا-ئورۇندۇقلار سەپلىنىدۇ. مانا بۇ مەكتەپ كېيىنكى ئۆزبېك «نەمۇنە مەكتەپ»نىڭ ئاساسى بولۇپ قالىدۇ.

1890- يىلى خېلىل ئەپەندى، مەغپىر ئەپەندىلەر غۇلجا شەھىرىنىڭ توغرىكۆۋرۈك مەھەللىسىدە جەدىدچە ئۈچ سىنىپلىق «توغرىكۆۋرۈك مەكتىپى»نى ئاچىدۇ. 1920- يىلى بۇ ئورۇنغا ئىككى قەۋەت، تۆت سىنىپلىق مەكتەپ بىناسى سېلىنىپ، چەتئەلدە ئوقۇپ كەلگەن ئەخمەت ئەپەندى، مەرۇپ سەئىدى، مەرۇپجان ئەپەندى قاتارلىقلار بۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. مەكتەپ نامى «ئۆرنەك مەكتەپ» دەپ ئاتىلىدۇ.

1894-يىلى رۇسىيەنىڭ قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتۈرگەن تاتار زىيالىيسى مولا ئىمىن ھەمەش چاپچال ناھىيە جاغىستاي يېزىسىنىڭ سېدە مەھەللىسىدە جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپ، تىل، ئىملا، ئەخلاق، ھېساب قاتارلىق پەنلەرنى ئۆتىدۇ. بۇ مەكتەپ «سېدە مەھەللە مەكتەپ» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇ يىلى «رازىخان-مەزىخان مازىرى» مەسچىدىنىڭ ئىمامى تۇنبى ئىمام مەسچىد يېنىدا يەنە بىر مەكتەپ ئاچىدۇ. 1901-يىلى مولا ئىمىن ھەمەش ۋاپات بولغانلىقتىن، رۇسىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن ئىمراخۇن ئۇنىڭ ئورنىدا دەرس ئۆتىدۇ. -1905يىلى ئىسكەندەر ھاپىز جاغىستايدىكى ئۆيىدە پەننىي دەرسلەرنى ئاساس قىلىدىغان بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، غۇلجىدىن غارىپۇللا ئىسمىلىك تاتار ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ دەرس ئۆتكۈزىدۇ. ئۇ بالىلارغا قوشۇمچە رۇس تىلىمۇ ئۆگىتىدۇ. بۇ مەكتەپ «ئۈي مەكتەپ» دەپ ئاتىلىدۇ. 1910-يىلى جاغىستاي جامائىتى جاغىستاي شاڭيوسنىڭ باشلامچىلىقىدا يۇسۇپ مىراپ مازىرى يېنىغا ئىككى سىنىپلىق جەدىدچە مەكتەپ ئاچىدۇ. بۇ مەكتەپكە كېيىنچە ئالمۇتادىكى «سوپى زارۇات مەكتىپى»نى پۈتتۈرگەن مىرا موللىنى ئوقۇتقۇچىلىققا قويغان. شۇ يىلىنىڭ ئاخىردا سېدە مەھەللىسىدىكى مەكتەپ 50 نەپەر ئوقۇغۇچىسى بار، ئۈچ سىنىپلىق مۇنتىزىم مەكتەپكە ئايلىنىدۇ. قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن تاھىر ئىمىننىياز ئىمراخۇننىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ياردەملىشىدۇ. رۇسىيەدىن كەلگەن ھېزىزىم، توختاخۇن ۋاجىپ، ئوشۇر قاتارلىق زىيالىيلارمۇ بۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. شۇ يىلى ئىككى سىنىپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، تىل، ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت، تەنتەربىيە قاتارلىق پەننىي دەرسلەر ئاساس قىلىنىپ ئۆتۈلۈپ، ئەينى ۋاقىتنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيەسىگە ئىگە قىلىنىدۇ. 1916-يىلى غۇلجا شەھىرىدىن چىققان ئەيسا دامۇللام بۇ مەكتەپكە مۇئەللىملىك قىلىدۇ. 1918-يىلى ئىلى مەھكىمە شەرئىنىڭ بېسىمى بىلەن قاينۇقتا يېنىپ چىققان ناسۇھا دامۇللام جاغىستايغا ماكانلىشىدۇ ۋە 1927-يىلى قىرغىزستانغا چىقىپ كەتكىچە «ئوردا مەھەللە مازار مەكتەپ»تە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. 1932-يىلى جاغىستايدا «بىرلىك» مەكتەپ قۇرۇلىدۇ.

1895-يىلى ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپەم («خەلپەم ھەزرەت» مۇ دېيىلىدۇ) قازانچى مەھەللىسىدىكى ئەلا باي مەسچىدى يېنىدا جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپ، ئايالى زۆھرە ئابستاي بىلەن بىللە بالا ئوقۇتقۇدۇ. 1896-يىلى بۇ مەكتەپنى ئابدۇقادىر ئاقساقالنىڭ تۆتكۆزۈرۈك مەھەللىسىدىكى شەخسىي قورۇ-جايىغا كۆچۈرۈپ ، تۆت سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىپ ئاچىدۇ. غۇلجا خەلقى بۇ مەكتەپنى «تائالىيە» مەكتەپ، دەپ ئاتايدۇ. خەلپەم ھەزرەت 1911-يىلى تېرەكبازار مەھەللىسىدىن ئايرىم قورۇ-جاي سېتىۋالغاندىن كېيىن، بۇ مەكتەپ تېخمۇ كېڭىيىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىدۇ. خەلپەم ھەزرەت، زۆھرە ئابستاينىڭ پائالى تىرىشچانلىقى، تېپىپزات خەلپەت، ئەمرۇللا خەلپەت، داۋامىدىن خەلپەت ۋە چەتئەللەردە ئوقۇپ كەلگەن زىيالىيلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلار سىپىگە قوشۇلىشى بىلەن تېخمۇ تەرەققي قىلىپ، رۇشتى (يەتتە يىللىق) مۇنتىزىم پەننىي مەكتەپكە ئايلىنىدۇ.

1896-يىلى چۇلۇقايلىق ئىبراھىم موللام ئۆز يېزىسىدا بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، جەدىدچە ئۇسۇلدا بالا ئوقۇتىدۇ.

1-يىلى ئارىئۆستەڭلىك قەمىردىن خەلپەت ئارىئۆستەڭ يېزىسىدا بىر سىنىپلىق جەدىدچە مەكتەپ ئاچىدۇ.

1-يىلى پەنجىملىك نەسىردىن دامۇللام پەنجىمدە ئىككى سىنىپلىق جەدىدچە مەكتەپ ئاچىدۇ.

1899-يىلى غۇلجا تاتار جامائىتى «قازان مەدرىسەسى»دە مۇدەرسلىك قىلىۋاتقان دىنىي ئۇلىما ۋە مائارىپچى كەشفۇللەسرار دامۇللام ھەزرەتلىرىنى غۇلجىغا تەكلىپ

ئەۋلاد گۇرۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىازمىلار ئامبىرى

قىلىپ، ئاشلەپكە بازىرى يېنىدىكى «تاتار مەسچىدى»گە ئىماملىققا قويىدۇ. بۇ زات قازان، ئاستىراخان، بۇخارالاردا ئىلىم تەھسىل كۆرگەن ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولۇپ، 1900-يىلى تاتار مەسچىتى يېنىغا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، تاتار ۋە ئۇيغۇر بالىلىرىنى جەدىدچە ئۇسۇلدا ئوقۇتىدۇ. غۇلجا خەلقى كەشفۇلئەسرار ھەزرەتنى «نوغاي داموللام»، ئۇ باشقۇرغان مەكتەپنى «نوغاي مەكتەپ» دەپ ئاتايدۇ. بۇ مەكتەپتە دىنىي دەرسلەردىن باشقا ئانا تىل (تاتار تىلى)، ئەدەبىيات، ھېساب، ئىسلام ئەخلاقى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى، سىلاۋيان ئېلىپبەسى قاتارلىق دەرسلەرمۇ ئۆتۈلىدۇ. مانا بۇ مەكتەپ توغرىلىق «تەرجىمان» گېزىتىنىڭ 1900-يىلى9-ئاينىڭ27-كۈنىدىكى سانىغا غۇلجىدىن يېزىپ ئەۋەتىلگەن «يېڭى قۇرۇلغان بۇ مەكتەپ ئوقۇتۇشتا جەدىدچە ئۇسۇلنى قوللانغان.»(2) دېگەن خەۋەر بېرىلگەن.

1901-يىلى شەرىفىدىن ھاجى غابىتوف ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىيىشى بىلەن سىنىپلار يېتىشمەي قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «بەيتۇللا مەسچىدى» دەرۋازىسىنىڭ جەنۇبىغا تۆت سىنىپ، ئون نەچچە ھۇجرىلىق ياتاقلىق مەكتەپ سېلىپ بېرىدۇ. ئۇ «ئىلى مەكتەپ»نىڭ ئەسلىدىكى تۆت سىنىپى بىلەن قوشۇلۇپ، سەككىز سىنىپلىق جەدىدچە مەكتەپكە ئايلىنىدۇ. شەرىفىدىن ھاجى غابىتوف بۇ مەكتەپكە كەشفۇلئەسرار داموللىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سەككىز نەپەر ئوقۇتقۇچىنى سەپلەپ بېرىدۇ ۋە مەكتەپنىڭ بارلىق چىقىمىنى ئۈستىگە زىممىسىگە ئالىدۇ. مەكتەپ نامىمۇ كەشفۇلئەسرار داموللامنىڭ نامى بىلەن «مەكتەبى كەشفىيە» دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆرىۋاتقىنىڭلار ئاتاقلىق مائارىپچى ئابدۇلخەمىت ئابدۇلۋەكىلى ئەپەندى «مەكتەبى كەشفىيە»نىڭ 4-يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا تۇتقان «كۈندىلىك دەپتەر»نىڭ مۇقاۋىسى بىلەن دەپتەرگە قوشۇپ تۈپلەنگەن «ھەپتىلىك دەرس جەدۋىلى» نىڭ فوتۇ كوپىيەسى.

بۇ دەپتەر «ساباخ كىتابخانىسى» تەرىپىدىن 1905-يىلى قازاندا بېسىلغان بولۇپ، مۇقاۋىسىغا «ياشىماق ئۈچۈن بىلمەك، بىلمەك ئۈچۈن ئوقۇماق تېگىشلىكتۇر.» دېگەن ئەقلىيە سۆز يېزىلغان. دەپتەر ئىچىگە «مەكتەپ بالىلىرى دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئەدەبلەر»، «مەكتەب نىزاملىرى»، «بايرام قىلىشقا تېگىشلىك كۈنلەر جەدۋىلى» «ئوقۇغۇچىلار نەتىجە كۆرسەتكۈچى» ۋە تۈرلىك خەت- چەكلەرنىڭ ئۆلچەاملىك يېزىلىش ئۈلگىسىمۇ بېرىلگەن. دەپتەردىكى «ھەپتىلىك دەرس جەدۋىلى» تولىمۇ ئىلمىي ئىشلەنگەن بولۇپ، «قۇرئان»، «ئەدەبىيات»، «ھېساب»، «ئىلىم ھال»، «قىرائەت فەنىيە»، «تارىخ»، «جۇغراپىيە»، «ئىملا»، «ئىنشا»، «ھۆسنخەت»، ««شېئىر» قاتارلىق دەرسلەرنىڭ ئۆتۈلۈش تەرتىپى ۋە ۋاقتى ئېنىق ئەسكەرتىلگەن.

1903-يىلى غۇلجا شەھەر «سايبويى مەسچىدى» يېنىدا مەكتەپ ئېچىپ، بالا تەربىيەلەۋاتقان شاكىر خەلپەت، ئابدۇللا توقماقلار كەنجى قۇمنىڭ تەشەببۇسى، ياقۇپ دوكا، زاكىر باي، ھۈسەن باي، باھاۋىدۇن باي، بېشىر باي ھاجىلارنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى بىلەن مەسچىد يېنىغا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، دىنىي دەرسلەرگە ئانا تىل، ھېساب، چوت سوقۇش، خۇشخەت دەرسلىرىنى قوشۇپ بالا ئوقۇتىدۇ. شۇ يىلى شاكىر خەلپىتىم بەختكە قارشى ۋاپات بولغان. مەسچىد جامائىتى كەنجى قۇمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سۈيدۈڭدىكى تاتار زىيالىيسى رەپىق ئەپەندى بىلەن شەفىقە ئابىستايلارنى بۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىدۇ. رەپىق ئەپەندىنىڭ كېلىشى بىلەن يەنە بىر سىنىپ سېلىنىدۇ. جەدىدچە مەكتەپلىك خاراكتېرى كۈچەيتىلىپ، ئوقۇتۇش ئۈنۈمى ئۆستۈرىلىدۇ. مەكتەپ ئورنى ئۈچدەرۋازا مەھللىسىدە بولغاچقا، «ئۈچدەرۋازا مەكتەپ» دەپ ئاتىلىدۇ . پەننىي دەرسلەرنى رەپىق ئەپەندى بىلەن شەفىقە ئابىستاي، دىنىي دەرسلەرنى ئابدۇللا توقماق ئۆتىدۇ. 1914-يىلىدىن باشلاپ، مەمتىلاخۇن سەئىدى 1924-يىلىدىن كېيىن، بۇ مەكتەپكە ھۈسەينبەگ يۇنۇسوف مەكتەپ مۇدىرى بولىدۇ. 1928-يىلى كېڭەيتىپ قۇرۇلۇپ، مۇنتىزىم پەننىي مەكتەپكە ئايلاندۇرىلىدۇ. 1931-يىلى «ئۈمىد مەكتەپ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئارىلىقتا «ھۈسەينىيە مەكتەپ» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «ئۈمىد مەكتەپ» دېگەن نامى ئەسلىگە كەلتۈرىلىدۇ.

1903-يىلى ياركەنتتىكى «نوغاي مەدرىسە»سىدە ئوقۇپ، خەلپەتلىك ئېرشادنامىسى ئالغان ئەمرۇللا خەلپەت دادىسى غوجامبەردى ئاخۇن ۋە ئۇستازى ئابدۇمۇتائالى خەلپەمنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن ئانا يۇرتى چۇلۇقايغا چىقىپ، ئىبراھىم موللام 1896-يىلى ئاچقان دىنىي مەكتەپ ئاساسىدا، ئىككى سىنىپلىق جەدىدچە مەكتەپ ئاچىدۇ.

1903-يىلى ئىستانبۇلدىكى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇپ كەلگەن يۈسۈپ خەلپەت قورغاس ناھىيە لوسىگوڭ يېزا ئويمەھەللە كەنتىدە جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپ، 30 دىن ئارتۇق بالىغا ئېلىپبە، تىل، ئىملا، ھېساب، جۇغراپىيە، خۇشخەت قاتارلىق دەرسلەرنى بەرگەن. ئوقۇغۇچى سانى ئاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنى سەۋىيەسىگە قاراپ يۇقىرى-تۆۋەن سىنىپلارغا ئايرىپ ئوقۇتىدۇ. بۇ مەكتەپ «ئويمەھەللە مەكتەپ» دەپ ئاتىلىدۇ.

1905-يىلى خەلچە ئابىستاي، غەزىز ئەبزى، غەينۇرە قاتارلىق تاتار ئوقۇتقۇچىلار قىزىلكۆۋرۈك يېنىدا (ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك 1- باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىدا) ئۈچ سىنىپلىق جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلارنى سەۋىيەسىگە قاراپ دەرىجىگە ئايرىپ ئوقۇتىدۇ.

1905-يىلى نىلقا سۇپتاي يېزىسىدىكى ئوننەچە ئائىلىك تاتار ئاھالىسى سۇپتاي ئۇيغۇر جامائىتىنىڭ قوللىشىدا بىر سىنىپلىق جەدىدچە مەكتەپ ئاچىدۇ. شۇ يىلى نىلقا كونىبازار مەھەللە جامائىتىمۇ كونىبازار مەسچىتى يېنىغا ئىككى سىنىپلىق جەدىدچە مەكتەپ قۇرىدۇ. 1913-يىلى تاتار مەرىپەتچى كەشفۇلئەسرار داموللا غۇلجىدىن سۇپتايغا چىقىپ شەخسىيلەرنىڭ ئۆيىدە بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئاچىدۇ ۋە دىنىي دەرسلەرگە ئانا تىل، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ، تەنتەربىيە قاتارلىق پەننىي دەرسلەرنى قوشۇپ ئۆتىدۇ. كېيىنچە بۇ مەكتەپ ئىككى سىنىپلىق مەكتەپكە تەرققىي قىلىپ، «سۇپتاي مەكتەپ» دەپ ئاتىلىدۇ. 1919-يىلى نىلقا كونىبازار جامائىتى غۇلجا «ئۈچدەرۋازا مەكتەپ» تە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان تاتار زىيالىيسى رەپىق ئەپەندى بىلەن ئايالى شەفىقە ئابىستاينى نىلقىغا تەكلىپ قىلىپ ئەچىقىپ، «نىلقا ئۇيغۇر مەكتىپى» نى ئاچىدۇ. 1920- يىلى نىلقا ناھىيە ئۆزەن يېزا رۇس مەھەللە كەنتىدىكى رۇسلار ئىككى سىنىپلىق يېڭىچە مەكتەپ ئاچقان بولۇپ، بۇ مەكتەپ «نىلقا رۇس مەكتىپى» دەپ ئاتىلىدۇ.

1906- يىلى دادامتۇ يېزىسىدىكى غوجامبىراخۇن، ھوشۇر شاڭيو، ئايۇپ ئىماملار جامائەت ۋەخپىسىدىن ئىككى ئېغىز ئۆي ئاجرىتىپ، ئىككى سىنىپلىق جەدىدچە مەكتەپ ئاچىدۇ ۋە قورغاس چىڭسىخوزىلىق گاھىت داموللامنى ئەكىلىپ، مۇئەللىملىككە قويىدۇ. كېيىن، بۇ مەكتەپ «دادامتۇ مەكتەپ» دەپ ئاتىلىدۇ.

1907-يىلى دۆڭمازارنىڭ تار كەنتى خەلقى ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ساۋادسىز قېلىۋاتقانلىقىدىن ئۆكۈنۈپ، غىياسىدىن ھاكىمبەگ غوجىغا ئوقۇتقۇچى ئەۋەتىپ بېرىش ھەققىدە ئىلتىماس سۇنىدۇ. ئۇ تار خەلقىنىڭ تەلىپىنى ئورۇنلۇق دەپ قاراپ، ئابدۇمۇتائالى خەلپەمنى ياراملىق شاگىرتلىرىدىن بىرنى ئوقۇتقۇچىلىققا تاللاپ بېرىشكە بۇيرىيدۇ. خەلپەم ھەزرەت چۇلۇقايدا بالا ئوقۇتىۋاتقان ئەمرۇللا خەلپەتنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئەمرۇللا خەلپەت ئۇستازىنىڭ ھاۋالىسى ۋە ھاكىمبەگ غوجىنىڭ تەستىقى بىلەن شۇ يىلى تارغا چىقىپ جەدىدچە مەكتەپ ئاچىدۇ. 1908-يىلىغا كەلگەندە، ئىلگىرى دۆلەت ئىمام ۋە ئاجايىپ ئىماملار قولىدا ئوقۇپ چالا ساۋاد قالغان بالىلار ئۇ ئاچقان مەكتەپتە ئوقۇپ تولۇق ساۋادلىق بولىدۇ.

1906-يىلى سۈيدۈڭ بازار ئىچى مەسچىدى جامائىتى ئالمۇتالىق پىدا خەالپەتنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىپ، مەسچىد قورۇسى ئىچىگە ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئاچىدۇ. 1908– يىلى سابىت داموللا ئۆز ئالدىغا ئۈچ سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، دىنىي دەرسلەرگە ئېلىفبە، ھېساب، ئىنشا، جۇغراپىيە، تارىخ قاتارلىق پەننىي دەرسلەرنى قوشۇپ ئۆتىدۇ. 1910-يىلى پىدا خەلپەت كۆپچىلىكنىڭ قوللىشىدا بازار ئىچى مەسچىدى يېنىغا (ھازىرقى قورغاس ناھىيەلىك مالىيە ئىدارىسى جايلاشقان يەرگە) تۆت سىنىپلىق جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپ، 80 نەپەردىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى ئوقۇتىدۇ. بۇ مەكتەپ «بازار ئىچى مەكتەپ»، 1916- يىللار ئەتراپىدا، بىر مەزگىل «چولپان» مەكتەپ، دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاتار زىيالىيسى ھەسەن ئاقچۇرىن شۇ يىللاردا مەكتەپ مۇدىرى بولىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، قورغاس ئېغىزى ئارقىلىق سۈيدۈڭگە كەلگەن زىيالىيلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىققا سەپلىنىشى بىلەن تەرەققىي قىلىپ، ئانا تىل، ھېساب، تەبىئەت، جۇغراپىيە، تارىخ، خۇشخەت قاتارلىق دەرسلەر ئۆتىلىدىغان پەننىي پەكتەپكە ئايلىنىدۇ. 1925– يىلىدىن كېيىن، مۇنتىزىم باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ قۇرۇلىدۇ. 1930– يىلى سۈيدۈڭ جامائىتىنىڭ قوللىشى بىلەن ئىككى قەۋەتلىك مەكتەپ بىناسى سېلىنىپ، 1932– يىلى پۈتىدۇ ۋە سۈيدۈڭ «نەمۇنە مەكتەپ» دەپ ئاتىلىدۇ.

1910-يىلى نوغايتۇلۇق ھەمراھ موللا، قاسىم موللىلار ئۆزىنىڭ ئۆيىدە مەكتەپ ئېچىپ، بالا ئوقۇتىدۇ. 1917-يىلى ئەلا شاڭيۇ، توختاخۇن بايلار ئۆز مەبلىغى ۋە نوغايتۇ جامائىتىنىڭ ياردىمىغا تايىنىپ، ئاستى- ئۈستىنى تاختايلىق قىلىپ تۆت سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرىدۇ. 1919-يىلى يەنە بۇ سىنىپلارغا باغدات پاسونىدىكى ئىشىك ۋە ياۋروپاچە ئەينەكلىك دېرىزىلەرنى ئورناتقۇزىدۇ. ئۇنى پەننىي دەرسلەر ئاساس قىلىپ ئۆتىلىدىغان مەكتەپكە ئايلاندۇرۇپ، «ئىتتىپاق» مەكتەپ، دەپ ئاتايدۇ.

1910-يىلى ناسۇھا ئىمىن داموللام مىسىرنىڭ قاھىرە ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرۈپ كېلىپ، غۇلجا شەھەر «سۇدەرۋازا مەسچىدى» يېنىدىكى ئۆيىدە ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ [illegible]ۇ. ئوغۇللارغا ئۆزى، قىزلارغا رەپىقىسى سەلىخە ئابىستاي دەرس بېرىدۇ. سىنىپلارغا پارتا- ئورۇندۇق سەپلەپ بېرىپ، ئېلىپبەنى دەپتەرگە يازدۇرۇپ مەشق قىلدۇرۇش، [illegible]ىغا چىقىرىپ بور بىلەن خەت يازغۇزۇشتەك يېڭىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىدۇ.

چەتئەلدە ئوقۇپ كەلگەن ئىلغار پىكىرلىك ياشلار ئىلىنىڭ جەدىدچىلىك مائارىپ ئىسلاھاتىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ. تۈركىيەدە ئوقۇغان ئوقۇتقۇچىلار ‹ئوغۇللار مەكتىپى›

نامىدىكى«دارىلشەفقەت» مەكتىپىدە ئىستانبۇلدىكى مەكتەپلەرنىڭ پىروگراممىلىرى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بارىدۇ. ئوقۇغۇچىلارغا رۇس تىلى ۋە خەنزۇ تىلى ئۆگىتىدۇ. مەسىلەن، 1910-يىلى سىلىم بەگ تۆۋەنكى مەسچىد يېنىدا ئۆچ سىنىپلىق مەكتەپ قۇرۇپ، رۇسىيەدە ئوقۇپ كەلگەن مىر موللىنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىدۇ.

1911-يىلى مەرىپەتپەرۋەر بېشىرباي ھاجى ئۆز مەبلىغى بىلەن غۇلجا بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ كەينىگە (ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك 3- باشلانغۇچ مەكتەپىنىڭ شىمالىدىكى چوڭ يول بويىغا) ئوتتۇرىسى كارىدورلۇق، ئىككى تەرىپىدە ئۈچتىن ئالتە سىنىپى بار قىزلار مەكتىپى سالدۇرۇپ، ياۋروپا پاسۇندا پارتا-ئورۇندۇق، دوسكا ياسىتىپ بېرىدۇ. دەرس بېرىشكە سىپىئايىم توختىيېۋا، خەلىچە ئابستاي، غەزىز ئەبزى، غەينۇرە ئاپپاي قاتارلىقلارنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلدۇ.

1912-يىلى بۇخارادا يەتتە يىل ئوقۇپ كەلگەن نەسىردىن دامولا پەنجىم يېزىسىدا دىنىي ئوقۇتۇش بىلەن پەننىي ئوقۇتۇش بىرلەشتۇرۇلگەن «تۆۋەنكى مەسچىد مەكتىپى»نى ئېچىپ، پەنجىم يېڭى مائارىپىغا ئاساس سالدۇ.

يۇقۇرىقىلار ئىلدا قۇرۇلغان يېڭىچە مەكتەپلەرنىڭ پەقەتلا بىر قىسمى، خالاس. دېمەك، مۇشۇلاردىن ئىلدا يېڭى مائارىپنىڭ ھەقىقەتەنمۇ بالدۇر باشلانغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

ماقالىدا سادىر قىلىنغان ئىككىنچى چوڭ خاتالىق رۇسىيە زېمىنىدا يولغا قويۇلغان جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە ئۇنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى بولغان جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ قانداق تارىخىي زۆرۈرىيەت ئاستىدا يولغا قويۇلغانلىقى، قانداق ئوخشۇشلۇق قەدەملەرنى باسقانلىقى، ئاخىردا يەنە قانداق چوڭقۇر قاتلاملىق ئىجتىمائىي ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىگە ئايلانغانلىقىنى ئىلمىي نۇقتىدىن توغرا، سىستېمىلىق شەرھىيلەپ بېرەلمەسلىكتە كۆرىلىدۇ.

بۇيۇك مەرىپەت سەركىسى ئىسمائىل بەگ غاسپىرالىنىڭ بىۋاستە تىرىشچانلىقى بىلەن يولغا قويۇلغان جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە جەدىدچىلىك ھەرىكىتى ئانا يۇرتىمىز يېڭى مائارىپىنىڭ سىستېمىلىق يولغا قويۇلۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، بىز ئۇنىڭ قانداق ئالاھىدە تارىخىي زۆرۈرىيەت ئاستىدا يولغا قويۇلغانلىقىنى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە ئىلمىي نۇقتىدا سىستېمىلىق شەرھلەپ بېرىش ئۈچۈن، جەدىدچىلىك يولغا قويۇلغان روسىيە جەمئىيىتىنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ كېڭىيىشىگە تۈرتكە بولغان مۇقەررەر ئۆزگىرىشلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە بېرىشنى زۆرۈر تاپتىم.

1854-يىلى پارتلىغان قىرىم ئۇرۇشى تۈركىيە ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ غەلىبىسى چار رۇسىيەنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلىشىدۇ. چار پادىشاھ نىكولاي1 ئىچكى–تاشقى بۆھرانغا بوغۇلۇپ، زەھەر ئىچىپ ئۆلۈپ‌الىدۇ. بۇنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىنىڭ بىرى شۇكى، رۇسىيە پۈتۈنلىرىنىڭ دېموكراتىك تەلەپلىرىنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن ئىلگىرى ئۆلۈپ‌كەتكەن مەرھۇم ئىمپېراتور نىكولاي1 نىڭ ئىچكى سىياسىتىنى ئەيىبلەش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئىسلاھاتلىرىنى ئىنكار قىلىش ئىدى. 1855- يىلى 3- ئاينىڭ 2- كۈنى ئالېكساندىر II تەخت ۋارىسى بولغان نىكولاي2 ئا. ن. گىرىۋوننىنى مائارىپ مىنىستىرلىقىغا تەيىنلەيدۇ ھەمدە ئۇنى مائارىپ ئىسلاھاتىغا مەسئۇل قىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق پايدىلىق ۋەزىيەتتە تەرەققىياتىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ ئاستىدا ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى قۇرۇلىدۇ. 1856- يىلى 6- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1857- يىلى 1- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1858- يىلى 6- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1859- يىلى 7- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1860- يىلى 8- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1861- يىلى 9- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1862- يىلى 10- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1863- يىلى 11- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1864- يىلى 12- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1865- يىلى 1- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1866- يىلى 2- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1867- يىلى 3- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1868- يىلى 4- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1869- يىلى 5- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1870- يىلى 6- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1871- يىلى 7- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1872- يىلى 8- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1873- يىلى 9- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1874- يىلى 10- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1875- يىلى 11- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1876- يىلى 12- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1877- يىلى 13- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1878- يىلى 14- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1879- يىلى 15- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1880- يىلى 16- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1881- يىلى 17- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1882- يىلى 18- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1883- يىلى 19- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1884- يىلى 20- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1885- يىلى 21- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1886- يىلى 22- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1887- يىلى 23- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1888- يىلى 24- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1889- يىلى 25- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1890- يىلى 26- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1891- يىلى 27- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1892- يىلى 28- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1893- يىلى 29- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1894- يىلى 30- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1895- يىلى 31- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىدى. 1896- يىلى 32- ئايدا ئالېكساندىر II نىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئالاھىدە مائارىپ باشقارمىسى ئىسىملىك ئالاھىدە مائارىپ ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. بۇ ئورگىننىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسلىقى ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرى ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك كىتابلىرى بىلەن تەمىنلەش، يەنە بىرى ئوقۇغ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

جەدىدچە مەكتەبلەرنى ماكغوزۇشتا ئىشنى ئوقۇتۇش مېتودىنى يېڭىلاشتىن باشلىغان بولسىمۇ، ئۇ باشلىغان جەدىدچىلىك بىر قېتىملىق يېڭىلىقتا كۆچۈش ھەرىكىتى سۈپىتىدە ئېتىقاد، مەدەنىيەت، تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردە چوڭقۇر قاتلاملىق ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلارنى پەيدا قىلدۇ.

تاتارىستانلىق پېداگوگ ۋە تىل ئالىمى مۇھەممەد قۇربانغالىيېۋ (1941-1873) قازاندا نەشر قىلىنغان «مەكتەپ» ژۇرنىلىنىڭ 1914-يىللىق 9-سانىدىكى ماقالىسىدا، ئىسمائىل بەگ غاسپىرالىنىڭ جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى يولغا قويۇشتا ئىشنى قانداق پۇختا قەدەم بىلەن باشلىغانلىقى ھەققىدە:

«ئىسمائىل بەگ 1883-يىلى باغچەسارايدا ‹نەمۇنە ئېتىدائىيە›نامىدا مەكتەپ ئېچىپ ھەم بۇ مەكتەپكە رۇسىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن خەلپەت ۋە مۇئەللىملەرنى يىغىپ، ئۇلارغا تامامەن يات بولغان مەكتەپ پىروگراممىلىرى بويىچە ئۇسۇلى جەدىدەسىنى ئەمەلىي رەۋىشتە ئۆگەتكەن. بۇ مەكتەپتە خەلپەت ۋە مۇئەللىملەر (ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا) ئالتە ئايلىق مۇساپىنى پاراخوت ۋە تۆمۈر يوللار بىلەن پەقەت ئالتە كۈندە بېسىپ تۈگەتكەندەك تېز تاماملايدۇ. بىز ئىككى يىلدا ئۆگىتىدىغان دەرسلەر مانا مۇشۇنداق ئۇنۇملىك ئۇسۇلدا ئوقۇتۇلسا، پەقەت ئالتە ئايدىلا ئىگەللىتىپ بولىنىدۇ. شۇ قېتىم يىغىلغان كۆرسانتلار يەنە ھېساب، جۇغرافىيە، تارىخ قاتارلىق يېڭى پەنلەردىنمۇ ساۋاق ئېلىپ قايتىدۇ. ئوقۇشقا كەلگەنلەردىن ھەق ئېلىنمايدۇ. بۇنىڭ پەقەت بىرلا ئالدىنقى شەرتى بولۇپ، كۆرسانتلاردىن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتقاندىن كېيىن، جەزمەن يېڭى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىشى، ئەڭ كام بولغاندا ئۆزىگە ئوخشاش مۇئەللىمدىن ئىككىنى يېتىشتۇرۇپ چىقىشى ھەققىدە ۋەدە ئېلىنغان ئىدى. ئەرەب يېزىقىنى ئۆگىنىشنىڭ ئۈچ خىل ئۇسۇلى: 1) ئۇسۇلى ھەرپىيە (ھەرپ ئۆگىتىش)، 2) ئۇسۇلى مەدىيە (سۆز تومۇرى ياكى بوغۇم ئۆگىنىش)، 3) ئۇسۇلى سائۇتىيەدىن ئىبارەت بولغان. ئۆگىنىشنىڭ ئۈچ شەرتى: 1) ئاڭلاپ بىلىۋېلىش، 2) تەدرىجى بىلىۋېلىش، 3) زېھنىي قۇۋۋەتنى ئىشقا سېلىپ بىلىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى.»(5). دېگەنلەرنى تىلغا ئالدۇ.

ئىسمائىل غاسپىرالى ئۆزىنىڭ مەرىپەتچىلىك ئىدىيەسىنى نەزەريىۋى رەۋىشتە سىستېمىلىق ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، بۇ ھەقتىكى مۇھاكىمە مۇلاھىزىلىرىنى بولغان گېزىت، كىتاب-ژۇرناللاردىن ئىبارەت ئەپچىل مەتبۇئات قورالى ۋاستىسىدە جانلىق تەشۋىق قىلىپلا قالماستىن، كىشىلەر ئېڭىنى ئاقارتىش خاراكتېرى كۈچلۈك پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئۆنى تەشەببۇس قىلىشقىمۇ ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىپ، ئاجايىپ ئالەمشۇمۇل ئىشلارنى رويابقا چىقارغان شەخس ئىدى. ئۇ جەدىدچىلىك ئىدىيەسىنى ئەڭ ئاۋۋال مەكتەپ-مەدرىسەلەردە پىداگوگىكىلىق ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ سىنايدۇ، ئومۇملاشتۇرىدۇ. بالىلارنىڭ ساۋادىنى چىقىرىشتا يېزىش ۋە ئوقۇشنى تەڭ ئۆگىتىشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ، قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى كونا ئۇسۇل بولغان ھەرپلەرنى پەقەت سۆز يىلتىزى ھەمدە مورفېمىلىق قوشۇمچىلارنى ئىپادە قىلىدىغان ئۆلۈك قېلىپ ھالىتىگە چۈشۈرۈپ قويۇش ۋە نۇقۇل ماسكىلىش ئەندىزىسى ئىچىدە قارىلارچە يادلىتىش بىلەنلا چەكلىنىشتەك ئۇنۇمسىز ئۇسۇلغا خاتىمە بېرىپ، يېزىقنى ھەرپ، تاۋۇش سىستېمىسى قانۇنىيىتى تەلىپى بويىچە ئىلمىي ئۆگىتىشنىڭ ئەڭ ئاددىي ۋە ئاسان ئۇسۇلىنى تېزلىتىش، ئاسانلاشتۇرۇشتىكى ئىلمىي مېتودىكا، پىداگوگىكىلىق ئىملا قائىدىسىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش ۋە تىل ئوقۇتۇشنى ئۇنۇملۇك يولغا قويۇشتىكى زور ىيېڭىلىق ۋە مۆجىزە ئىدى. شۇڭا ئۇ بۇ يېڭىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا «ئۇسۇلى سائۇتىيە» يەنى «تاۋۇش ئۇسۇلى» دەپ نام بەرگەنىدى. ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق بۇ ئۇسۇلنىڭ مېتودىكا جەھەتتىكى يېڭىلىقلىرى جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، «ئۇسۇلى جەدىدىيە» يەنى «يېڭىچە ئۇسۇل» دېگەن ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشىغا بىۋاستە تۈرتكە بولىدۇ. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا «ئۇسۇلى قەدىمىيە» يەنى «قەدىمچە ئۇسۇل» دېگەن ئاتالغۇ بارلىققا كېلىپ، كونا ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ خاس نامىغا ئايلىنىش بىلەن بىللە جەدىدچە ئوقۇتۇشنى يولغا قويۇشنى قوزغاتقۇچىلەر ۋە يېڭىلىق يارىتىش تەرەپدارلىرىنىڭ قارشى قوزغىلىڭچىلارنىڭمۇ ئورتاق نامىغا ئايلىنىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ئاتالغۇلار يەنمۇ ئاددىيلىشىپ، «جەدىدچە ئوقۇتۇش»، «قەدىمچە ئوقۇتۇش» شەكلىدە قېلىپلىشىپ خاس ئاتالغۇغا ئايلىنىدۇ. «جەدىد» سۆزىمۇ تەدرىجى رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھات ھەرىكىتىنى ئىپادىلەيدىغان خاس ئۇقۇمغا ئايلىنىدۇ.

بىز بۇ ئىككى خىل ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ كەمچىللىكى ۋە ئارتۇقچىلىقى ھەققىدە ئېنىق ئۇقۇمغا كېلىش ئۈچۈن، مۇھەممەدىن قۇربانغالىيېۋنىڭ «ئىسمائىل گاسپىرىنسكى» نامىلىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن «ئىسمائىل گاسپىرىنسكى مۇئەللىم ۋە پىداگوگ ئىدى» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدىن نەقىل كەلتۈرىمىز.

«ئانا تىل-ئوقۇتقۇچىلىرى پەنلەر ۋە دەرسلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمى سانىلىشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، بىزنىڭ مەكتەپلىرىمىزدە گاسپىرىنسكى زامانىغا قەدەر تۈركى تاتار تىلىمىز پۈتۈنلەي ئېتىبارغا ئېلىنمىدى ھەم ئەڭ قەدىمىي بولغان «ئۇسۇلى ھەرفىيە» ئەرەبى ئەلىفبە « ئەلىف، بى، تى، سى، جىم، خى...» دەپ ئوقۇتۇپ كېلىندى. بۇ ئۇسۇل بىلەن ئوقۇغاندا بالىلار ھەرقانداق ئىسىملىرىنلا، ئىلگىرى-كېيىنلىك تەرتىپلىرىنلا يادلاپ كەلدى. نەتىجىدە بالىلار ھەرقانداق ئىسىملىرىنىڭ نېمىگە كېرەك قىلىنىدىغانلىقىنى، قانداق قوشۇپ ئوقۇتىلىدىغانلىقىنى بىلمىگەن، تالىپلار: بۇنداق كۆنۈكۈپ بولماس نەرسىلەرنى بىزگە يادلاتقۇزۇپ بىزنى نېمانچىلا ئازابلايسىلەر؟ دەپ قاقشايتتى. ۋەلھاسىل بۇ ئۇسۇل بىلەن ئوقۇتقاندا بالىلارنىڭ ئەقىل-زاكاۋىتىنى ئىشلەتكۈدەك ئورۇنمۇ چىقمايتتى. ئۇلار ئوقۇغاندا ناھايىتى كەلسە شۇ مۇئەللىمنىڭ تەلەپپۇزىنى تەقلىدەن دوراشقىلا تىرىشاتتى. بالىلار كىتابنى قولغا ئېلىپلا بارچە ھەرفلەرنىڭ ئىسملىرىنى شۇنىڭدەك شەكىللىرىنى يادلايتتى. بۇ تەرىقىدە ئوقۇشنىڭ بالىلارغا نەقەدەر ئېغىر كېلىدىغانلىقى، ئاخىرى بېرىپ بالىلارنى يارامسىز ئادەم قىلىپ چىقىرىشتىن باشقا نەتىجە بەرمەيدىغانلىقى ئىسمائىل گاسپىرىنسكى جانابلىرىغا تولىمۇ ئايان ئىدى. بۇنداق ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا خاتىمە بېرىپ، مەرىپەتلىك مىللەتلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان ئۇسۇلى سائۇتىيەنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تۈرى بولغان ‹سۆزلەرنى ئاۋازلارغا ئايرىپ، ئاۋازلاردىن سۆز قۇراپ، يېزىش بىلەن ئوقۇشنى بىر يولى تەڭ ئۆگىتىش› يەنى ‹تاۋۇشلارنى تەھلىل قىلىپ ئايرىش مېتودى بىلەن ئوقۇش، يېزىشنى ئۆگىتىش› مەقسىتىدە 1888-يىلى ‹خوجائى سەبيان› («سەبىيلەر خوجىسى») نامىلىق ئەلىفبە تۈزۈلدى. بۇ ئەلىفبەنىڭ مەزكۇر ئۇسۇل بىلەن تۈزۈلگەنلىكىگە دەلىل سۈپىتىدە تۆۋەندىكىلەرنى كەلتۈرىمىز: 1-مۇقەددىمىنىڭ 8-ماددىسىدا گاسپىرىنسكى مۇنداق دەيدۇ: ‹ھەر سۆزنىڭ ساداسى (تاۋۇشى) بويىچە ئوقۇسۇنلەر. يېزىقنىڭ گۈزەل ۋە ھۆسنلىك بولۇشى ئۈچۈن، ئىملاغا دىققەت قىلىش كېرەك. بۇ جەريانىدا يازغۇزۇش، پەقەت ئوقۇتۇپلا قالماي، مەلىكە (ماھارەت) ھاسىل قىلدۇرىدۇ. بالىلارغا ھەرقانداق ساداسى ۋە شەكلىنى بىلدۈرۈشكىلا كۇچەپ كەتمەسلىك كېرەك.›. 3-دەرسنىڭ تەلىم-تەربىيە مەقسىتى بالىلارنىڭ زېھنىنى ئېچىش بابىدۇر. ئوقۇتقۇچى: ‹بابا› دېگەن سۆزدە قانچە سادا (فونېما) ۋە ھەرىپ بار؟ دەپ سورىسا، ئوقۇغۇچى: تۆت ھەرىپ بار، بى، ئەلىف، بى، ئەلىف، دەپ، ئوقۇتقۇچى: م، ئا، ر، ت، ھەرقايسى قوشۇلسا نېمە بولىدۇ؟ ئوقۇغۇچى: مارت بولىدۇ، دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

مانا بۇ يېزىش ۋە ئوقۇشنى بىر يولى ئۆگىتىش ئۇسۇلىنىڭ ئەڭ مۇھىم خاسىيىتى شۇكى، بۇنىڭدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ چۈشىنىپ ئوقۇش ۋە زېھنىي قۇۋۋەتنى، ئەقىل – پاراسىتىنى ئىشلىتىشگە زور مۇمكىنچىلىكلەر بېرىلىدۇ. بۇ ئۇسۇل بىلەن خەت ئوقۇتقاندا تاۋۇشلار ئوقۇغۇچىلارغا يات يوچۇن بولغان، ھەتتا چۈشەنگىلى بولمايدىغان نەرسىلەرگە ئايلىنىپ كەتمەيدۇ. بالىلار ئۆنى پۈتۈنلەي چۈشىنىپ ئوقۇيدۇ، مەڭگۈ ئۇنتۇمىغىدەك دەرىجىدە ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ.»(6)

ئىسمائىل غاسپىرالى «ئۇسۇلى سائۇتىيە»دىن ئىبارەت ئۇنۇملۇك ئوقۇتۇش مېتودىنى ئەنە ئاشۇنداق يۇكسەك غايە، دادىل روھ بىلەن يولغا قويغان ۋە ئۆنى بىر قېتىملىق ئاكتىۋال يېڭىلىقتا كۆچۈش ھەرىكىتى سۈپىتىدە كەڭ ئومۇملاشتۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭ رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدىكى داھىيانە سالاھىيتى ۋە كۆچلۈك ئىجتىمائىي تەسىرى «جەدىدچە ئوقۇتۇش» مېتودىنى پۈتكۈل رۇسىيە زېمىنىدا ئوڭۇشلۇق كېڭەيتىشگە داغدام يول ئاچىدۇ. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تىرىشچانلىقى جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ رۇسىيە مائارىپ پىروگراممىسى بويىچە ماس قەدەمدە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىلى تەۋەسىگىچە كېڭەيىشىگىمۇ تۈرتكە بولىدۇ. ئەھۋال مانا مۇشۇنداق تۇرسا ئىسمائىل غاسپىرالى ئۆلۈغ مەقسەتتە باشلىغان ئىشلارنىڭ مۇئەللىپ ئېيتقاندەك يېرىم يولدا توختاپ قېلىشى مۇمكىنمۇ؟

رىزائىددىن بىن فەخرىددىننىڭ «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1914-يىللىق 21-سانىدىكى «ئىسمائىل بەگ گاسپىرىنسكى» نامىلىق ماقالىسىدا، ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ «تەرجىمان» گېزىتى نەشر قىلىنغان ئۈچ يىل مابەينىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەرنى خۇلاسىلىغاندا قىلغان: «بۇگۈنكە قەدەر (1886-يىلى 4-ئاينىڭ 10-كۈنىگىچە) رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى ئىتتىپاقى خەيرلىك ئىشلار ئۈچۈن، ئۈچ مىليون رۇبلى ئىئانە توپلىدى ۋە مىڭغا يېقىن نىزاملىق مەكتەپلەر تەسىس قىلىنىپ، ئۇسۇلى سائۇتىيە ئەمەلگە قويۇلدى. مۇتەرجىمانلار 300 پارچىگە قەدەر پەننىي ۋە ئەدەبىي رىسالىلەرنى نەشر قىلدۇردى. سەككىز شەھەردە نىزامغا مۇۋاپىپق خەيرىيە جەمئىيەتلىرى ئېچىلدى.»(7) دېگەن سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن، 1897-يىلى تاتارىستاننىڭ قازان رايونى ئۆزىدىلا ساۋاتلىلارنىڭ نىسبىتى 20 پېرسەنتتىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، 1912-يىلى بۇ رايوندا قۇرۇلغان جەدىتچە مەكتەپلەرنىڭ سانى 1088 گە يېتىدۇ. دېمەك، «جەدىد» ئاتالغۇسى 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ [illegible]ىددىكى رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى جەمئىيىتىدىكى بارلىق لىبېرالستىك ھەرىكەتلەر ۋە ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلارنىڭ ئالماش ئىسمىغا ئايلانغان.

[illegible]ائىل غاسپىرالىنىڭ جەدىدچە مەكتەپلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىدە ئومۇملاشتۇرۇش ئارزۇسى ھەرگىزمۇ مۇئەللىپ قارىسىغا ھۆكۈم چىقارغاندەك، گوبېرناتور ئە. ب. ۋىرېۋسكىينىڭ جاۋاب خەت يازماسلىقى، مۇستەملىكە سىياسەت ۋەيىاكى يەرلىك قاشاڭ ئاك- ئىدىيە ئىگىلىرىنىڭ توسقۇنلىقى سەۋەبلىك يوققا چىققان ئەمەس.

يۇقۇردا بىز رۇسىيەنىڭ دېموكېراتىك ئىسلاھات يولىغا مېڭىشى ۋە رۇسىيە زېمىنىدا مائارىپنى ئىسلاھ قىلىش دولقۇنىنىڭ پەيدا بولۇشىدەك تارىخىي مۇقەررەرلىكنىڭ ھەتتا چار پادىشاھنىڭ زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋېلىشىغا سەۋەبكار بولغانلىقىنى ئەسكەرتكەن ئىدۇق. ئىسمائىل غاسپىرالى كەبى قايتىماس ئىرادىلىك مەرىپەتچىلەرنىڭ ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنى چار پادىشاھ جېنىدا توسۇپ قالالمىغان يەردە ۋىرىۋېسكىيەدەك بىرەر تېرىم گوبېرناتور ۋە تارىخنىڭ مۇقەررەر ئېقىمى تەرىپىدىن زەربىگە ئۇچراپ، ئاللىقاچان ئۆلى لېگىشپ قالغان مۇتەئەسسىپ كۆچىلەرنىڭ توسۇپ قالالىشى ئەسلا مۇمكىن بولمايدىغان ئىش.

بۇنىڭ توغرىلىقىنى تۆۋەندىكى پاكىتلاردىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرىۋالالايمىز:

«نيۇئورلېئان (يېڭى ئورلېئان) ئۇنىۋېرسىتېتى پىروفېسسورى ئېدۋارد لاززېرىنىڭ ئېنىقلىمىسىدا كۆرسىتىلىشىچە، «ئۆسۈلى جەدىد» تېز ئاردا قىرىملىقلار ئىچىدە ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر رايونلىرىدىمۇ كەڭ تارقىلىپ ئۈلگۈرىدۇ. جەدىدچىلىكنىڭ تارىخنى نۇقتىلىق تەتقىق قىلغان ئا. بېننىگسېننىڭ نەتىجىلىك تەكشۈرۈشىدىن مەلۇم بولۇشچە، 1916- يىللىرى رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ تۈركى خەلقلەر ياشىغان يۇرتلاردا يەنى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئېدىل-ئورال بويلىرى، كاۋكاز، سىبىر، تۈركستان، قازاق دالالىرىدا بەش مىڭدىن ئارتۇق جەدىدچە مەكتەپ يەنى يېڭى ئوقۇتۇش مېتودىغا كۆچكەن مەكتەپلەر جۈشتۇن ھالدا ئىشلەپ تۇرغانىدى.» (8).

مانا بۇلار ئىسمائىل غاسپىرالى باشلىغان جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتىلىق ئوڭۇشسىزلىقلار سەۋەبلىك ئەسلا يوقىتا چېقىغانلىقىنى تەستىقلايدۇ.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، يالتۇن روزى رۇسىيە جەمئىيىتىنىڭ بۈرژۇئا دېموكراتىك ئىسلاھاتچىلىقى دولقۇنىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچراپ، مەدەنىي مائارىپ ئارقىلىق دۆلەتنى قۇتۇلدۇرۇش يولىغا ماڭغانلىقىدەك ھەقىقەتكە يۈزە قارىغان. ئەينى ۋاقىتتىكى رۇسىيە ھاكىمىيىتى خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ ئىدارە قىلىش دەۋرىنىڭ ئاللىقاچان كەلمەسكە كەتكەنلىكىنى، مەدەنىيەت ئېڭى ئويغانغان پۇقرالارنى ئىدارە قىلىشنىڭ نادان ۋە قالاق پۇقرالارنى ئىدارە قىلىشتا قارىغاندا تېخىمۇ ئوڭۇشلۇق بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغانلىقى ئۈچۈن، يۇقۇرىقىدەك ئىلغار ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى ئارقا – ئارقىدىن يولغا قويغان ئىدى.

مۇئەللىپ دۇنيادىكى بارلىق ھۆكۈمرانلار خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ ياۋۇزلۇق بىلەن ئىدارە قىلىشتا ئوخشايدۇ، دەپ قارىسا كېرەك، رۇس شوۋېنىزىم ئىدىيەسى بىلەن قوراللانغان ۋىرۇېرىسكىيەدەك ئۆكتەم گوبېرناتورلارنىڭ دېموكراتىك سىياسەت يۈرگۈزۈشكە مايىللاشقان رۇسىيە ھاكىمىيەت ئاپپاراتىدا ئۆزى تەسەۋۋۇر قىلغاندەك ھەل قىلغۇچ نوپۇزغا ئىگە ئەمەسلىكىنى ئويلاپ يەتمىگەن. ئۇلار تەرغىب قىلغان تاتارلارنى رۇسلاشتۇرۇش تەشەببۇسىنىڭ مەغلۇبىيەتلىك ئاقىۋىتىگە دۇچار بولۇپ، تارىخنىڭ ئەۋرەز قۇدۇقىغا تاشلانغانلىقىدەك ھەقىقەتنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمۇتكەن.

ئويلاڭلارا. مىللىي ئېتىبار تۈيغۇسى ئالاھىدە كۈچلىك تاتار خەلقىنىڭ مىللىي زۇلۇم ۋە شەپقەتسىز ئاسسىمىلياتسىيە توزىقىدىن قۇتۇلۇپ، پۈتكۈل رۇسىيە تېررىتورىيەسىدىن ھالقىغان زېمىنلارغا يۆلتۈزدەك تارىلىپ مەرىپەت ئاچالىشى زادى نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ !؟ ئۇلارنىڭ تا ھازىرغىچە ئۆز تىل- يېزىقى ، مىللىي ئەنئەنىسىنى ساقلاپ، مۇكەممەل مىللەت گەۋدىسى سۈپىتىدە مەۋجۇد بولۇپ تۇرالمىشىچۇ !؟

يالتۇن روزى گەرچە، تاتارلارنى ئۆزىل-كېسىل رۇسلىشىپ كەتتى، دېيىشكە پېتىنالمىغان بولسىمۇ، مەجبۇرەن رۇسلاشتۇرۇش سىياستىنىڭ دەۋر ئېقىمى تەرىپىدىن ئاخىرى سۈپۈرۈپ تاشلىنىپ، نەتىجىسز ئاياقلاشقانلىقىغا چىنپۈتمىگەن. ئىسمائىل بەگ غاسپىرالى باشلىغان جەدىدىزم ھەرىكىتىنىڭ شانلىق نەتىجىلىرىنى ئەتەي كۆرمەسكە سېلىپ، قىسمەنلىكنى ئومۇميلىق ئۇستىگە، سەپسەتىنى ھەقىقەت ئۇستىگە دەستىشتەك سەۋەنلىككە يول قويغان.

دېمەك، ئۇ پەقەت ئۆزىگە پايدىلىق بولۇشنىلا كۆزلەپ توپلىغان تارىخىي ئەينەنلىك تۈيغۇسى ئاجىز ماتېرىيالىلارغا بەكرەك ئېتىبار بەرگەچكە، بۇ ماتېرىيالىلار ماقالىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلارنىڭ تارىخىي قىممىتىنى كۆچەيتمەكتە يوق، ئەكسىچە تېخىمۇ پۇچەكلەشتۇرۇۋەتكەن. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان بىر قىسىم مەنتىقىي يەكۈنلەر تارىخنىڭ تەتۈر ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان «تەتقىداتچى»لار ۋە تەتقىقات مەقسىتىگە ئاللىقاندىداق شۇم غەرەز يوشۇرۇنغانلىقىنى ئۆقتىلى بولمايدىغان «ئىلىم ئەھلى»لىرىنىڭ جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ تارىخىي رولى ۋە ئىجابىي خاراكتېرىنى بۇرمىلايدىغان سۈيئىستىمال چۈشەنچىلىرىنى دەستەك قىلغانلىقتىن، مۇلاھىزە روھىدا تامامەن مۇتلەقلەشتۇرۇۋېتىلگەن ھۆكۈملەرگە مەھكەم يېپىشۇۋېلىپ، خاتالىق ئۇستىگە خاتالىق سادىر قىلىشتىن پەخەس بولالمىغان.

ماقالىدا سادىر قىلىنغان ئۇچىنچى چوڭ خاتالىق ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ياراتقان ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ھەققىدە ئەستائىدىل پىكىر يۈرگۈزمەسلىك، ئۇلارنىڭ جەدىدچە مائارىپىنى يولغا قويۇش جەھەتتە قانداق ئاۋانگارت روللارنى ئويناپ كەلگەنلىكىنى توغرا مۆلچەرلىيەلمەسلىكتە كۆرىلىدۇ.

بىز ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرىنى ئېتنىك مەنبەداشلىق جەھەتتىن پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتى ئورتاق گەۋدىسى بىلەن بىر ئوق يىلتىزغا باغلىساقمۇ، ئۆزلىرى ياشىغان ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك زونا ۋە ئۆزگىچە گىرەلەشمە مەدەنىيەت ئاتموسفېراسى مۇھىتىدا ياشىغانلىقى سەۋەبلىك، كونكېرت رايون خاسلىقىغا ئىگە مەدەنىيەت ئۆرنىكى ياراتقانلىقىنىمۇ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز.

ئۇلار ئىلى ۋە يەتتەسۇدىن ئىبارەت بۇ «جەننەت ماكان» دا ئۆچمەس مەدەنىيەت ئىزلىرى قالدۇرغان يوپيان، قاڭقىل، بايات، توخسى، چىگىل، ئىزگىل، چارۇق، ياغما قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىللىرىنى ئېتنىك يىلتىز قىلغان بولۇپ، ياۋروپا–ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ باشقا زونىلىرىدىن كەلگەن ئىنسان تۈركۈملىرىنى ئۆز تەركىپىگە سىڭدۈرۈش، ئۇلار ئېلىپ كەلگەن رەڭگا رەڭ مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزلىرى ياراتقان مەدەنىيەت ئەسلى تىپىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ قوبۇل قىلىش، تارىخنىڭ تۇرلۇك سىياسىي، ئىجتىمائىي بوران-چاپقۇنلىرى سەۋەبلىك تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىدىن تىرىكچىلىك ئىمكانىيىتى ئىزدەپ چىققان قېرىنداشلىرى بىلەن ئۆزلىكسىز يۇغۇرۇلۇش نەتىجىسىدە، ھازىرقىدەك ھەم يەرلىك ئەنئەنىۋي مەدەنىيەت خاسلىقىغا، ھەم روشەن گىرەلەشمە مەدەنىيەت ئارقا كۆرىنىشىگە ئىگە مىللىي توپقا ئايلانغان ئىدى.

ئىلىنىڭ شانلىق مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر تاشلايدىغان بولساق، باتۇر، ئەقىل- پاراسەتلىك، خۇشچاقچاق ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخ بەخشەندە قىلغان دادىل ئەكىلىشپەرۋەرلىك روھىنى دەستۇر قىلىپ، سىرتىنىڭ ئىلغار مەدەنىيەت ئۆرنەكلىرىنى ئۆز مەدەنىيەت ئىستېمالى ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇپ قوبۇل قىلىش، شۇ ئاساستا ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئەندىزىسى يارىتىش جەھەتلەردە ئاكتىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىدىن سۆيۈنمىز.

ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تەپەككۇرى يېڭى مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەسىر كۆرسىتىشى ۋە تۇرلۇك مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ توختاۋسىز زەرەتلەپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، ھەر ۋاقىت زۇرۇر ئېنىرگىيە ۋە قان تولۇقلاش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالمىغانلىقتىن، ئىلىلىقلارنىڭ ئويغاق مەدەنىيەت تەپەككۇرى تارىخنىڭ قاباھەتلىك بوران– چاپقۇنلىرى ئەۋجىگە چىققان، جاھالەت پىرلىرى رېژىسسورلۇقىدا، ھەررەڭ-سەررەڭ مەنئۇي تراگېدىيەلەر ئويناپلۇاتقان قاباھەتلىك زامانلاردىمۇ، ئۆز سەگەكلىكىنى يوقاتمىدى. ئىلى مەدەنىيىتىمۇ يېڭى دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشىغا سەۋەبلىك «يىپەك يولى» سودىسى پەسكويغا چۈشكەن، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت دېئالوگى ئەجەللىك سېلىكپ، تارىم ۋادىسى دەھشەتلىك غېربىلىقتا چۆككەن دەۋرلەردىمۇ، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆزلۈك قىممىتى ۋە مۇستەھكەم مەۋجۇدلۇق ئاساسىنى ساقلاپ قېلىۋەردى.

لىلا گەپنى قىلساق، ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئانا دىيارىمىز تارىخىدا مەيدانغا كەلگەن ھەر قېتىملىق مەدەنىيەت ئىسلاھاتى دولقۇنلىرى ۋە مەرىپەت ئېچىش، يېڭىلىق يارىتىش ھەرىكەتلىرىدە، باشتىن- ئاخىر تەشەببۇسكار ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنلىكى ۋە جاھان مەدەنىيىتى يۈزلىنىشىگە ئاڭلىق ماسلىشىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىۋال دەۋر ئېقىمىنى يارىتىش جەھەتلەردە ئاكتىپ رول ئويناپلا قالماي، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىش، قېلىپلىشىش، جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىش مۇساپىسىنى تېزلىتىش جەريانىدا ئاۋانگارت روللارنى ئويناندى. دېمەك، بىز ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەشەببۇسكارلىق ئورنىنى زىبىز ئىنكار قىلالمايمىز.

شۇڭا، بىز ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرىنى ئېتنىك مەنبەداشلىق جەھەتتىن پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتى ئورتاق گەۋدىسى بىلەن بىر ئوق يىلتىزغا باغلىساقمۇ، ئۇلارنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك زونا ۋە ئۆزگىچە گىرەلەشمە مەدەنىيەت ئاتموسفېراسى مۇھىتىدا ياشىغانلىقى سەۋەبلىك، كونكېرت رايون خاسلىقىغا ئىگە مەدەنىيەت ئۆرنىكى ياراتقانلىقىدەك رېئاللىقنىمۇ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز. شۇڭا، بىز ئىلى ۋە يەتتەسۇ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئالتەشەھەر تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مەدەنىيەت خاسلىقى جەھەتتىكى ئورگىناللىقىنى پۈتۈنلەي يوققا چىقارماسلىقىمىز، ئۇلار باشتىن كەچۈرگەن تارىخىي قىسمەتلەرنىمۇ تامامەن ئوخشاش ئىدى، دەپ تۇرۇۋالماسلىقىمىز لازىم.

يالتۇن روزى دەل مانا مۇشۇ مەسىلىگە سەل قارىغانلىقتىن، ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ 19- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، مەدەنىي مائارىپ جەھەتتە ئويىنغان [illegible]كارت رولىغا تارىخنىڭ ئوبيېكتىپ چىنلىق نۇقتىسىدا تۇرۇپ، توغرا ۋە ئىجابىي باھا بېرەلمىگەن. ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلىرىنى تولىمۇ تۆۋەن [illegible]ەرلىۋەتكەن. ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرى تۇرمۇشدا بارلىققا كەلگەن سىياسىي، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى ئۇلار ياشىغان زامان- ماكان، ئۇلارغا تەسىر كۆرسەتكەن مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنىشى قاتارلىق كونكېرت ئامىللار بىلەن زىچ باغلاپ تەتقىق قىلماستىن، قىسمەن شەرقشۇناسلار «قەشقەرىيە» دەپ ئاتىۋالغان ئۆزگىچە رايون

ئەۋلاد گۇرۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىازمىلار ئامبىرى

تەۋەسىدە ياشاۋاتقان قېرىنداشلىرىنىڭ ئەھۋالىغا زورمۇ-زور چېتىپ تەھلىل قىلىپ، تارىخىي رېئاللىقتىن چەتنەش سەۋەنلىكىگە يول قويغان.

دەرۋەقە، ئۇ، ئەنگلىيەلىك س. د. فورسېيسىنىڭ 1873- يىلى ھىندىستاندىن قەشقەر تەۋەسىدىكى يۇرتلارغا كەلگەندە كۆرگەن كونىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ھەققىدىكى يۈزە مەلۇماتىغا مەھكەم ئېسىلىۋېلىپ، «مانا بۇ 19-ئەسىردىكى قەدىمچە مەكتەپ- مەدرىسەلەرنىڭ ئەھۋالىدىن يەتكۈزۈلگەن خېلىلا ئوبيېكتىپ مەلۇمات. ئومۇمەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى شەھەرلەرنىڭ مەكتەپ، مەدرىسەلىرىنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنى ئاساسەن مۇشۇنداق ئىدى، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئومۇمەن، بۇ مەكتەپ-مەدرىسەلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسسۇلى ۋە دەرسلىك مەزمۇنى كونىچە ئىدى.» دېگەن تومتاق خۇلاسىگە كېلىدۇ.

ئۇنداقتا، ئىلى ۋە يەتتەسۇ رايوننىڭ 19- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئىجتىمائىي ھالىتى، مەدەنىيلىشىش دەرىجىسى قەشقەر تەۋەسىدىكى يۇرتلارنىڭ ئەھۋالى بىلەن تامامەن ئوخشاشمىدى؟ ياق! ئەسلا ئوخشاشمايتتى.

ئەينى ۋاقىتتا، ئىلى ۋە يەتتەسۇ خەلقى چار رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ كۈچلىك تەسىر دائىرىسىدە ياشىغان بولۇپ، تۇرمۇش شەكلى ۋە مەدەنىي مائارىپ جەھەتتىمۇ ئۇنىڭ مەنىۋىي كونتىروللىقىدا تۇرىۋاتاتتى. سىياسىي، ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە مەدەنىيەت ئويغىنىشى جەھەتتە باشقا يۇرتلاردىكى قېرىنداشلىرىمىز ئۇخلىسا چۈشىگە كىرمەيدىغان ئامەتلىك دەۋرىگە قەدەم قويالىغان ئىدى. مەدەنىيەت تەپەككۇرىدىكى سەگەكلىك، يېڭىلىققا ئىنتىلىش جەھەتتىكى ئاكتىپلىق ۋە مەدەنىيەت ئەكىلىشپەرۋەرلىكى جەھەتتىكى تەشەببۇسكارلىق روھىنى بوشاشتۇرمىغان بولۇپ، رۇسلار ۋە تاتارلار ئارقىلىق سىڭىپ كىرىۋاتقان ياۋروپا مەدەنىيىتى يېڭىلىقلىرىنى مەدەنىيەت ئىستېمالى ئېھتىياجى بويىچە ئاڭلىق قوبۇل قىلىش، كېڭەيتىش جەھەتتىمۇ ئاۋانگارت رول ئويناۋاتاتتى.

ئىككى قېتىملىق «ئەپيۇن ئۇرۇشى»نىڭ توپ- زەمبىرەكلىرى جۇڭگونىڭ شەرقىي دەرۋازىسىنى ئاچقان بولسا، چار رۇسىيەنىڭ ھەدەپ شەرققە كېڭەيمىچىلىك قىلىشى، بولۇپمۇ 1851-يىلى چىڭ سۇلالىسى بىلەن «جۇڭگو-روسىيە تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى»نى ئىمزالىشى نەتىجىسىدە، رۇس، تاتار سودىگەرلىرىنىڭ ئىلىدىكى سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى كۆپىيىپ، ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ئىلى رايونىغا بىۋاستە ۋە ۋاستىلىق سىڭىپ كىرىشى كۈچەيدى. 1871-يىلى چار رۇسىيەنىڭ «ۋاكالىتەن باشقۇرۇپ بېرىش» باھانىسىدە ئىلىنى بېسىۋېلىشى بىلەن مەزكۇر رايون خەلقلىرىنىڭ چار رۇسىيە ھاكىمىيەت ئەندىزىسى بويىچە ئىدارە قىلىنىش تەقدىرى ئايدىڭلىشىپ، ئىلىنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ جەھەتتىكى ئىسلاھات ۋە يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكەتلىرى پۈتكۈل رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ مەركىزى ئۆلكىلىرى بىلەن ماس قەدەمدە ماڭىدىغان ھالەت بارلىققا كەلدى.

ئىلى خەلقىنىڭ يېڭى مائارىپقا كۆچۈش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرى تولىمۇ ئەگرى- توقايلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ جەرياندىكى ئىزدىنىشلىرى نوقۇل رۇس ۋە تاتارلارنىڭ تەييار مەدەنىيەت ئەندىزىلىرىنى ئەكىلىپ بېرىشىنى كۈتۈش بىلەنلا كۇپايىلەنگەن ئەمەس، ئەلۋەتتە. مەدەنىيەت ۋە مائارىپتا يېڭىلىققا كۆچۈش جەريانى تۇيۇقسىزلا ئەمەلگە ئاشمايدۇ. خۇددى تۆرەلمە ئاننىڭ بالىياتقۇسىدا ئاستا-ئاستا يېتىلىپ، ئاي-كۈنى توشقاندا دۇنياغا كۆز ئاچقاندەك ئىلىنىڭ يېڭى مەدەنىيەت ۋە مائارىپقا كۆچۈشىمۇ، يۇقۇرىدا قەيت قىلغىنىمىزدەك تالاي قېتىملىق دادىل ئۇرۇنۇش، پىداكارانە ئىزدىنىشتىن ئىبارەت تەييارلىق باسقۇچلىرىنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق تولۇق ئەمەلگە ئاشقان.

مۇئەللىپنىڭ «ياندىكى موللام جا موللام، يىراقتىكى موللام داموللام» دېگەندەك نەدىكى ئاتام-ئانام كۆرمىگەن رۇسىيەلىك، ئەنگلىيەلىك «چوڭام» لارنىڭ تېگى-تەكتىگە قانداق غەرەز يوشۇرۇنغانلىقىنى ئۇققىلى بولمايدىغان «مەلۇمات» لىرىنى دەستەك قىلىۋېلىپ، جەدىدچىلىك باشلىنىشتىن بۇرۇن ئىلىدا پەننىي مائارىپ مەۋجۇد ئەمەس ئىدى، دەپ ۋايساشلىرى ئۇنىڭ ئىلىنىڭ تارىخىي ئەھۋالىدىن تازا دېگەندەك خەۋەردار ئەمەسلىكىنى ئاشكارىلايدۇ.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىلىق ئۇيغۇر فولكلورشۇناس قادىر ھەسەنوف، ئايشەم شمىيېۋالار تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1949-يىلى ئالمۇتادا نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر ئەل قوشاقلىرى» ناملىق كىتابتا، ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ باتۇر سەركەردىسى، ئاتاقلىق خەلق قوشاقچىسى سادىر پالۋاننىڭ تارىخىي ئۇچۇر بېرىش قىممىتى يۇقۇرى مۇنداق بىر كۇبلېت قوشىقىنى كۆرىمىز:

مېنىڭ ئۈچ بالام بار،
چوڭى پەننامە ئوقۇيدۇ.
مېنى مويتۇڭزىدا چاپسا،
تېنىمنى قاغا چوقۇيدۇ.

رېئاللىستىك پۇرىقى كۈچلۈك، چىن ۋە جەڭگىۋار بولۇش سادىر پالۋان قوشاقلىرىنىڭ مۇھىم ئۇسلۇب خاسلىقى. بۇ قوشاقتا ئۇ چوڭ بالىسىنىڭ «پەننامە» دە ئوقۇيدىغانلىقىنى، ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتساق، پەننىي مەكتەپتە ئوقۇيدىغانلىقىدەك ھەقىقەتنى ئېيتىشنى ئۇنتۇمايدۇ. «پەننامە»نىڭ قارشىسىدا «دىننامە» ياكى «دىنىي مەكتەپ» ئاتالغۇسىنىڭ مەۋجۇد ئىكەنلىكىدەك ئەمەلىيەتنى پەرەز قىلساق، ئۇ مەكتەپنىڭ بۇگۈنكىدەك مۇنتىزىم پەننىي مەكتەپ بولمىغان تەقدىردىمۇ، پەننىيلەشكەن بىلىملەر ئۆگىتىلىدىغان مەكتەپ ئىكەنلىكى ئايدىڭلىشىدۇ.

قوشاقتا ئەكس ئەتكەن مويتۇڭزىدا چېپىلىشتىن ئەنسىرەش كەيپىياتىدىن سادىر پالۋاننىڭ يالغۇز ئۆزىنىڭلا ئەمەس، بەلكى مەكتەپتە ئوقىۋاتقان نارەسىدە بالىلىرىنىڭ تەقدىرىدىن ئەندىشە قىلىۋاتقانلىقىنىمۇ بىلىۋالىمىز. دېمەك، بۇ قوشاق ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتىلاشتىن بۇرۇنراق يەنى 1850-يىللار ئەتراپىدا توقۇلغان. ئەگەر، قوزغىلاڭ پارتىلىغان 1864-يىلىدىن كېيىن توقۇلغان بولسا، زور قوشۇنغا سەركە بولۇپ ئات ئۈستىدە قىلىچ ئوينىتىپ يۈرگەن سادىر پالۋاننىڭ ئۆز بېشىدىن ئەنسىرىشى بىھاجەت ئىدى.

ئەمدى مەن يالقۇن روزى ئەنگلىيەلىك س. د. فورسېيسىنىڭ 1873-يىلى قەشقەر تەۋەسىدىكى يۇرتلارنى تەكشۈرگەندە قىلغان سۆزلىرىنى دەستەك قىلىپ سورىغان «1866-يىللىرى ياركەنت، شەمەي، بۇخارا، تاشكەنت قاتارلىق جايلاردا يېڭى پەن-مائارىپ، ھۈنەر – سانائەت بىلىملىرى نېمىش قىلسۇن؟ مەكتەپ، مەدرىسەلەرنىڭ سەۋىيەسى قەشقەر تەۋەسىدىكى مەكتەپ، مەدرىسەلەرنىڭكىدىن تۆۋەن تۇرىدىغان ئىلى ۋادىسىدا پەننىي مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەشەببۇسىنى كىم ئوتتۇرىغا قويۇشى مۇمكىن؟» دېگەن تۈكى يوق سوئالىغا ئىشەنچىلىك تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بەرمەكچى.

1865-يىلى چېرنەيېف تۈركىستان ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، تاشكەنتتە «تۈركىستان ۋىلايىتى» گېزىتى بىلەن «تۈركىستان ۋىدومېستى» گېزىتى نەشر قىلىنغانلىقىدەك پاكىتنى يادىڭلارغا سالغان ئىدۇق. ئوبدانراق ئويلاپ باقايلى. 1865-يىلى تۈركىستاندا مەدەنىي مائارىپنىڭ ئالى شەكلى بولغان گېزىتلەر نەشر قىلىنغان تۇرسا، رۇسىيە تەسەررۇپىغا ئۆتۈپ بولغان ياركەنت، شەمەي، بۇخارا، تاشكەنت قاتارلىق يەرلەردە، 1866-يىللىرى مائارىپقا ئالاقىدار باشقا ئىسلاھاتلارنىڭ بارلىققا كەلمەسلىكى مۇمكىنمىدۇ ؟ 1873-يىلى پەقەت قەشقەر تەۋەسىدىكى يۇرتلارنى تەكشۈرۈش بىلەنلا كۇپايىلەنگەن ھېلىقى ئەنگلىيەلىك «چوڭام»نىڭ يازمىلىرى ئىلىدا يېڭىچە پەن – مائارىپ ئوچاقلىرىنىڭ «مەۋجۇد ئەمەسلىكى» گە تولۇق ئىسپات بولالارمۇ؟ بۇنىڭغا تارىخ ئۆزى جاۋاب بەرسۇن!

بىز 19-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ئىلىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىدا يەنە قانداق يېڭىچە ئۆزگىرىشلەرنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن، رۇسىيەلىك شەرقشۇناس ئالىم ۋاسىلىي ۋاسىلىيىۋېچ رادلوف 1862-يىلى ئىلىدا ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈش پائالىيىتى ئاساسىدا يازغان «غۇلجىغا ساياھەت خاتىرىسى» دىكى «غۇلجا شەھەر ئاھالىسىنىڭ تۇرمۇشى يېزىلاردىكى تارانچىلارنىڭ تۇرمۇشىدەك نامرات، مۇشەققەتلىك ئەمەس ئىدى. ئۇلار توپلىشىپ ئولتۇراتتى. بۇ قوۋم مەدەنىيەت بىلەن ئۇچراشقان بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدا كاپىتالىست، سودىگەر، دىنىي زاتلار يېتىشىپ چىققان، ھەتتا ئۇلار زورىيىپ كەلمەكتە، بەزى ئىشلار ئۇلارنىڭ دىتىغا ياقمىغان ئەھۋالدا ئەمەلدارلار بىلەن قارشىلىشالايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىنى رەت قىلالايدۇ. بۇنداق چىنبارلىق (رېئال) شارائىتتا ئۇلار ئۆزىگە ئۆزى غوجا بولۇش ھالىتىنى ساقلاپ كەلدى.»، «غۇلجا شەھىرىدىكى تاتارلار (ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. تەرجىماندىن) قول–ھۈنەر سانائىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى بىلەن مەشھۇر.»(9) دېگەن قۇرلارغا مۇراجىئەت قىلىمىز.

مانا بۇ پاكىت 1860-يىللاردىكى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئىنتايىن قويۇق مەدەنىيەت ئاتموسفېراسىغا ئىگە ئىكەنلىكىدەك ھەقىقەتتىن دېرەك بېرىپلا قالماستىن، ئىلىدا كاپىتالىستىك مىللىي سودا-سانائەتنىڭ شۇ يىللاردىنمۇ بۇرۇنراق بارلىققا كەلگەنلىكى، دېموكراتىك ئاڭنىڭ شۇنىڭغا ماس ھالدا ئۆسۈپ بارغانلىقىدەك ئەمەلىيەتتىنمۇ ئېنىق [illegible]ت بېرىدۇ. مانا بۇلار بۇ رايوندا بارلىققا كەلگەن « يېڭى پەن-مائارىپ، ھۈنەر– سانائەت بىلىملىرى» نىڭ مەھسۇلى بولماي، نېمە !؟

[illegible]نىڭ بېشىدا، قورغاس مازارلىق ئوت يۈرەك مائارىپچى زاھىت ئەپەندىنىڭ 1867-يىلى ئىلى ۋادىسىدا پەننىي مائارىپنى يولغا قويۇش تەشەببۇسىنى ئەڭ بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويۇپ، دىنىي دەرسلەرگە دادىل ئىسلاھات ئېلىپ بارغانلىقى، 1869-يىلى غۇلجا خەلقىنىڭ ئالاھىدە ئىززەت-ئېكرام بىلەن تەكلىپ قىلىشى بىلەن غۇلجىغا

كىرىپ، «ئىلى مەكتەپ»نى تەرتىپكە سالغانلىقى، كونىچە مائارىپنى ئىسلاھ قىلىش يولىدا بوشاشماي كۆرەش قىلغانلىقى ۋە ئۆز ئۆلۈمى ئارقىلىق ئىلىم-مەرىپەت ئۈچۈن جانپىدالىق كۆرسىتىشنىڭ مەردانە ئۈلگىسىنى ياراتقانلىقى ھەققىدە توختالغان ئىدىم.

دېمەك، بىز ئوت يۈرەك مەرىپەتچى زاھىت ئەپەندىنى ئۇيغۇر بېڭى مائارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئۆل سالغان دادىل ئىسلاھاتچى ۋە ھەقىقىي مائارىپ پېشۋاسى سۈپىتىدە ئۈلۈغلاشقا، ئۇ نام بەرگەن «ئىلى مەكتەپ»نى بولسا ئۇيغۇر بېڭى مائارىپىنىڭ تۇنجى بۆشۈكى، دېيىشكە ھەقلىق.

دېمەك، ئىلى خەلقىنىڭ كونىچە مائارىپنى يېڭىلاش، يېڭىچە مائارىپنى يولغا قويۇش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرى 1870-يىللاردىن بۇرۇن باشلانغان. بۇنىڭغا زاھىت ئەپەندىگە ئوخشاش چەتئەلگە چىقىپ يېڭىچە مائارىپ بىلەن ئۇچراشقان كىشىلەرنىڭ دادىل ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش روھى تۇرتكە بولغان ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ يولدا كۆرسەتكەن جانپىدالىقلىرى گەرچە، ئەينى ۋاقىتتىكى جاھالەت ھامىيلىرى ۋە مۇتەئەسسىپ كۆچلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، پاجىئەلىك ئاقىۋەتلەرگە دۇچار بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ ئىجابىي ھەرىكىتى پۈتكۈل خەلقنىڭ ئىلىم-مەرىپەتنى قەدىرلەش ئېڭىنى تاكى ئالدىدىكى چاقماقتەك لەرزىگە سېلىپ، مائارىپ ۋە يېڭىلىقتا كۆچۈش روھىنىڭ بۇ رايوندا توسۇلغۇسىز دەۋر ئېقىمغا ئايلىنىشىنى تېزلەتكەن.

بىز زاھىت ئەپەندىگە ئوخشاش مەرىپەت پېشۋالىرىنىڭ مەرىپەت ئېچىش، يېڭىلىق يارىتىش يولىدىكى دادىل ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنىڭ كېيىنكىلەرنىڭ ئىزچىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجەسىدە نادانلىق ۋە خۇراپات ھامىيلىرى ئۈستىدىن ئاخىرقى ھېسابتا غەلبە قىلغانلىقىدەك ئەمەلىيەتتىن، ئىلى ۋە يەتتەسۇ خەلقىنىڭ مەرىپەت كۆشەندىلىرىنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، يېڭىلىق، ئىلغارلىق، تەرەققىياتقا ئاتلىنىش يولىدىكى جانپىدالىقىنى يەنىمۇ ئوچۇق كۆرىۋالالايمىز.

رۇسىيەلىك ۋ. ئا. موئېسىيېۋ يازغان «رۇسىيە ۋە جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىياسىدا» ناملىق كىتابنىڭ 131-بېتىدە، مۇنداق بۆلجىماس پاكىتلارنى يازىدۇ:

«1873-يىلى رۇسىيە غۇلجىدا قۇرغان مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان 34 نەپەر ئوقۇغۇچىنىڭ 25 نەپىرى ئۇيغۇر بالىلىرى بولۇپ، پەقەت يەتتە نەپەرلا رۇس بالىسى بار. ئۇلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىنى رۇس پېداگوگى ۋاسلىيېۋ بىلەن ئۇيغۇر قازى-كالانلار ئۇستىگە ئالغان. دوختۇرخانىلارنى قۇرۇپ، مەكتەپلەرنى ئېچىشتا پودپولكوۋنىك رېنتال ئىنتايىن چوڭ رول ئويناندى.

شۇ يىلى غۇلجىدا مەخسۇس تاناسىل كېسەللىكلىرىنى داۋالايدىغان ياتاقلىق دوختۇرخانا ئېچىلدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە پۈقرالار ۋە شەھەر ئاھالىلىرى ھەربىي دوختۇرخانىدا داۋالىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى. سابىق ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ ئوردىسى ئىچىگە 50 نەپەردىن 70 نەپەرگىچە بىمار يېتىپ داۋالىنىدىغان چوڭراق بىر دوختۇرخانا ئېچىش پىلانلاندى. تىببىي يارەدەمگە مۇھتاجلار ۋىراچ ۋە فىلدىشېرلارنىڭ ئۆيلىرىگە ئۆدۈللا بېرىپ، تىببىي يارەدەمگە ئېرىشەلەيدۇ. بۇ يەرنىڭ تارىخىدا تۇنجى بولۇپ چېچەك كېسىلى ۋاكسىنسىي ئەملەش يولغا قويۇلدى.»(10)

1873-يىلى غۇلجىدا قۇرۇلغان بۇ زامانىۋي مەكتەپتە ياۋروپا مائارىپ ئەندىزىسى ۋە رۇسىيە مائارىپ پروگراممىسى بويىچە دەرس ئۆتۈلىدىغانلىقىدەك ئەمەلىيەتنى نەزەردىن ساقىت قىلمىساقلا، ئىلدا يېڭى مائارىپنىڭ جەدىدچىلىك ئىلغا تەسىر كۆرسىتىشتىن ئوننەچچە يىل ئاۋۋال يولغا قويۇلۇپ بولغانلىقىدەك ھەقىقەتكە قەتئىي كۆز يۇمىمايمىز. «رۇس پېداگوگى ۋاسلىيېۋ»نىڭ بۇ مەكتەپتە دەرس بەرگەنلىكىدەك پاكىتنىڭ ئۆزىلا، ئۇنىڭ پەننىي مەكتەپلىك خاراكتېرىنى بېكىتىشمىزگە يېتەرلىك ئاساسدۇر.

يالقۇن روزى ماقالىسىدا، يەنە «غۇلجىدا 1870-يىللىرى تۇرلۇك پەننىي دەرسلەرنى ئۆتەلەيدىغان ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بارمىدى؟» دېگەن گۇمانىي سوئالنىمۇ ئوتتۇرغا تاشلايدۇ. ئەگەر، بىز رۇسلار قۇرغان مەكتەپنىڭ يىلسېرى كېڭەيىپ، پەننىي بىلىملەر بىلەن قوراللانغان بىرنەچچە قارار ئوقۇغۇچىنى تەربىيەلەپ چىقىش مۇمكىنچىلىكىنى كۆزدە تۇتساقلا، ئىلدا يېڭى مائارىپ تەلىپىگە ئۈيغۇنلاشقان ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ بىمالال يېتىشىپ چىقىش ئېھتىماللىقىنمۇ يوققا چىقىرالمايمىز. دېمەك، مۇئەللىپنىڭ بۇ ھەقتىكى گۇمانى يوقلاڭ ئەندىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. چۈنكى، ياۋروپانىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىگە كۆچۈپ بولغان رۇسلارنىڭ ئىلدا پۈت دەسسەپ تۇرۇش ئۈچۈن، يېڭى پەن-مەدەنىيەت بىلىملىرى بىلەن قوراللانغان كىشىلەرگە مۇھتاج بولماسلىقى ئەقىلغا سىغمايدۇ-دە !

شۈبھىسىزكى، رۇسلار غۇلجىدا قۇرغان بۇ زامانىۋى مەكتەپنى يالغۇز ئىلى يېڭى مائارىپىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭمۇ رەسمىي باشلىنىش نۇقتىسى، دەپ قارىشقا بولىدۇ. بۇ ساھەدە ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ مۇشۇ پولاتتەك پاكىتقا ئاساسەن، غۇلجىدا زامانىۋى مەكتەپ بارلىققا كەلگەن 1873- يىلىنى ئىلى يېڭى مائارىپىنىڭلا ئەمەس، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭمۇ باشلىنىش يىلى سۈپىتىدە خاتىرلىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

يالقۇن روزىنىڭ «بۇ مەكتەپتە قازى-كالانلارمۇ دەرس بېرىدىغان تۇرسا، ئۇنى قانداقمۇ يېڭىچە مەكتەپ دېگىلى بولسۇن؟» دېيىشى تۇرغانلا گەپ. بىز رادلوفنىڭ «غۇلجىغا ساياھەت خاتىرىسى» دە يېزىلغان «مەسچىد ئىمامىلىرى بۇ رايوندىكى قانۇننى ھەقىقىي چۈشىنىدىغان ئالىملار ئىدى.» دېگەن پاكىتقا ئېتىبار بەرسەكلا، بۇ مەسىلىگە تېخىمۇ ئوبيېكتىپ جاۋاب بېرەلەيمىز.

ئەينى چاغلاردىكى ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋادىسى مائارىپى سەۋىيەسىنىڭ زادى قانداقلىقىنى تەۋەندىكى تارىخىي پاكىتلاردىنمۇ ئېنىق كۆرىۋالغىلى بولىدۇ:

«شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، غۇلجىدا جەدىدچە مائارىپ ئىسلاھاتى قەشقەرگە قارىغاندا بىر قەدەر ئۇڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلغان، شۇنىڭدەك مائارىپىنىڭ ئامما ئارىسىدىكى قاپلىنىش دائىرىسىمۇ بىر قەدەر كەڭ بولغان. بۇ نوقتا ئىسمايىل غاسپىرالىنىڭ «تەرجىمان گېزىتى» دە ئېلان قىلغان «باغچا ساراىيدىن قەشقەرگە خەت»تە رۇشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئۇ خېتىدە قەشقەر مۇسۇلمانلىرىغا مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىلىق توققۇز تۇرلۇك كۆرسەتمە بەرگەن. ئۇنىڭ بىرىنچى تۇرلۇك كۆرسەتمىسىدە: «مەكتەپ قۇرۇشتا غۇلجا مۇسۇلمانلىرىدىن ئۆگىنىڭلار، جەدىد ئۇسۇلىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن غۇلجىغا بىر نەچچە ئادەم ئەۋەتىڭلار» دېيىلگەن. يەتتىنچى تۇرلۇك كۆرسەتمىسىدە يەنە تەكرار قىلىپ: «مەكتەپ قۇرۇش جەھەتتە قەشقەر بىر نەچچە ئادەم ئەۋەتىپ غۇلجىنىڭ مەكتەپ قۇرۇش تەجرىبىسىنى ئۆگىنىشى كېرەك» دېيىلگەن. بۇنداق بولۇشىنى ئاساسلىقى غۇلجىنىڭ جۇغرافىيىلىك ئورۇن جەھەتتىكى ئەۋزەللىكى ۋە ئىقتىسات، مەدەنىيەت جەھەتتىكى مەركەزلىك ئورنى بەلگىلىگەن. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە شىنجاڭنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئىلى سانغۇن مەھكىمىسىنى ئىلىنىڭ كۆرەدە قۇرۇپ چىققان. 1766-يىلى ئىلى سانغۇنى مىڭرۇي پەرمان چۈشۈرۈپ، ئىلدا تۇرۇشلۇق ھەر قايسى خوشۇنلاردا بىردىن مەكتەپ قۇرۇپ چىققان.[1] بۇ ئارقىلىق ئېچكى ئۆلكىلەرنىڭ مائارىپ يېڭىلىقلىرى غۇلجىدا تارقىلىشقا باشلىغان. 1871-يىلى رۇسىيە شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىغا قوراللىق بېسىپ كىرىپ، تاكى 1881-يىلىغىچە 10 يىل بېسىپ ياتقان. بۇ جەريانىدا، ئۇلار مەدەنىيەت مائارىپ ئارقىلىق سىڭىپ كىرىش ئۈچۈن، رۇس مەدەنىيىتىنى ئىلدا يېتەكچىلىك ئورۇنغا ئىگە قىلىشتا ئورۇنغان، رۇس سودىگەرلەر ۋە دىپلومات خادىملىرى مەركىزى شەھەر غۇلجىدا جىددىي كۆپەيگەن.[2] 1900-يىلى 9-ئاينىڭ 27-كۈنى «تەرجىمان گېزىتى» ئېلان قىلغان ئېنىق بولمىغان ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، غۇلجىدا 170 نەپەردىن ئارتۇق قازان تاتارلىرى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى سودا تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان.[3] رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىدىن باشقا، غۇلجا شەھىرىدە يەنە 89 نەپەر تۈرك (61 نەپەر ئەر، 28 نەپەر ئايال،جەمئىي 42 ئائىلە) بار ئىدى.[4] گەرچە ماتېرىيال قىس بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆز دۆلىتى خەلقلىرىنىڭ ئىدىيە قارىشىدىكى يېڭى يۈزلىنىشلەردىن خەۋەردار بولغان بولۇشى ناھايىتى ئېنىق. غۇلجىدا رۇسلارنىڭ يەرلىك خەلقلەرگە رۇس تىلى ئۆگىتىدىغان باشلانغۇچ مەكتەپلىرى بىرى قۇرۇلغان. 19-ئەسىردە غۇلجىدا سىياھەتتە بولغان يۇڭزن سكيۇلېرنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، يەرلىك خەلقلەرنىڭ پەرزەنتلىرىدىن تەخمىنەن 30 نەپەر ئۆسمۈر بۇ مەكتەپكە ئوقۇغۇچىلىققا قوبۇل قىلىنغان.[5] ئىلى رايوندىن نوزغۇن ياشلار رۇسىيەنىڭ بەزى شەھەرلىرىگە، ھەتتا تۈركىيە، ئەرەبستان، مىسىر ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىگە چىقىپ سودا قىلغان، پەننىي بىلىم ۋە تىل ئىگەللىگەن. غۇلجىدا مەدەنىيەت بىلىملىرى قوشۇمچە قىلىنغان دىنىي مەكتەپلەر ۋە رۇسىيە ئوقۇتۇش پروگراممىسى بويىچە دەرس سۆزلەيدىغان يېڭىچە مەكتەپلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىغان.[6] »(11)

قازاقستان روند نەشرىياتى 2005-يىلى تۇزۇپ نەشر قىلغان «20-ئەسىر نامايانداىلىرى» ناملىق كىتابتا، ياركەنت شەھىرىنىڭ 19-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدىكى مەدەنىي تۇرمۇشىنىڭ قانداقلىقى ھەققىدە مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ:

«ياركەنت شەھىرى قويندا كۆپلىگەن دۇكانلار ئېچىلىدۇ. يېڭى مەكتەپلەر بارلىققا كېلىدۇ. جۈملىدىن 1886-يىلى يېزا ئىگىلىك مەكتىپى ئوقۇغۇچىلارغا ئىشكىنى ئاچىدۇ. ئۇنىڭدىن ئاۋۋال شەھەردە دەسلەپكى دوختۇرخانا سېلىنغان ئىدى. 1887-يىلى برقانچە تۈگمەن، خىش زاۋۇدى، ئىككى تېرە زاۋۇدى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىمەلىرى سېلىنىپ ئىشقا كىرىشتۇرۇلىدۇ.»(12)

ئىگىلىك مەكتىپىنىڭ ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكوم ئۇقۇمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقى دېمىسەكمۇ ئايان. مانا مۇشۇنداق زامانىۋى مەكتەپكە قانداق سەۋىيەدىكى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ لازىم بولىدىغانلىقى، ئۇنى ئۆزۈلدۈرمەي ئوقۇغۇچى مەنبەسى بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن، يەنە قانچىلىغان مەكتەپلەرنىڭ ھاجەت بولىدىغانلىقى كۆپچىلىككە تېخىمۇ ئايان بولسا كېرەك. مۇشۇنىڭ ئۆزىلا ئىلى ۋە يەتتەسۇ مائارىپىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا قانچىلىك يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ. بىز

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئىسىم ۋە ۋەقەلەر ئىلاھىيىسى

رادلوفنىڭ 1862-يىلى ئۆلجا شەھىرىدە كاپىتالىستلارنىڭ بېتىشىپ چىققانلىقى ھەققىدىكى بايانى بىلەن يارىكەنت شەھىرىدە «ئىككى تېرە زاۋۇدى» نىڭ قۇرۇلغانلىقىدەك پاكىتنىڭ ئۆزىلا، يالقۇن روزىنىڭ «1909-يىلىنى كاپىتالىستنىڭ زامانۋىي مىللىي سانائىتىنىڭ بارلىققا كەلگەن يىلى سۈپىتىدە خاتىرلەشنى، تەۋسىيە قىلىمەن» دېگەن ھۆكۈمنى پۈتۈى يەرگە تەگمەس قىلىپ قويىدۇ.

شۇڭا، مەن يارىكەنت شەھىرىدە تېرە زاۋۇدى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىمىلىرى ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن 1887-يىلىنى ئانا دىيارىمىزدا كاپىتالىستنىڭ زامانۋىي مىللىي سودا-سانائەتنىڭ رەسمىي بارلىققا كەلگەن يىلى سۈپىتىدە خاتىرلەشنىمۇ تەۋسىيە قىلىمەن.

يالقۇن روزى قازاقستانلىق ئۇيغۇر ئالىم مۇرات ھەمرايېفنىڭ «1895-يىلى ئانتروپولوگ پايسېل يارىكەنت شەھىرىدىكى 300 ئۇيغۇرنى تەكشۈرۈپ چىققان ۋە ئېچىدە بىرمۇ ساۋاتلىق ئادەمنى ئۇچرىتالمىغان.» دېگەن سۆزى ۋە نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ «تارانچى تۈركلىرىدە مەدەنىيەت نۇرى بولغان چوڭراق كىتابخانا، قىرائەتخانا، خەيرىيە جەمئىيىتى دېگەندەكلەردىن ھېچ قايسىسى يوق. ئۇلارنىڭ نامىمۇ يوق. شۇنداقلا مۇنتىزم مەكتەپ، مەدرىسەگە كەلسەك، بۈرۈندىن قالغان مەكتەپ، مەدرىسەلەر بار دەپ ئاتالغان يۇرتلار بەك جىق بولۇپ، بۈلاردىن ھەقىقەتتە بىرسىمۇ رەتلىك مۇنتىزىم ئەمەس.» دېگەن سۆزىنى ئۆز مەۋقەسىگە بېقىندۇرۇپ تەھلىل قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئاساسلىنىپ: «ئۇ يىللاردا، يارىكەنت شەھىرىنىڭ مائارىپ ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا، بىراۋلارنى جەددىچە ئۆسۈلدا تەربىيەلەيدىغان ئىمكانىيەتنىڭ ھازىرلانمىغانلىقىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ.» دېگەن بىر تەرەپلىمە ھۆكۈمنى تولىمۇ ئالدىراقسانلىق بىلەن چىقىرىۋېتىدۇ.

پايسېلنىڭ يۇقۇرىقى مەلۇماتىغا گۇمانىي نۇقتىدىن قاراش كېرەك. چۈنكى، بۇ خىل ئۆسۈلدا نۇسخا ئېلىپ تەكشۈرۈشنىڭ ئىشەنچلىك بولۇش دەرىجىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ، بۇنىڭ «تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى رۇسلارنىڭ ياردىمىسز يۈكسەلمەيدۇ» دېگەننى تەرغىب قىلىدىغان رۇس شوۋېنىزم ئىدىيەسىنىڭ ھارام مېۋىسى ئەمەسلىكىگە كىممۇ ھۆددە قىلالىسۇن، دەيسىز !؟

ئالىم مۇراد ھەمرايېفنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىگە ھۆرمەت قىلىمىز. ئەمما، ئانتروپولوگ پايسېلنىڭ «تەكشۈرۈش» نەتىجىسىدىن گۇمانلىنىشقا ھەقلىق. چۈنكى، ئۇنىڭ يالقۇن روزى ئېيتقان «شەرقشۇناسلىقنىڭ دېپىغا ئۇسسۇل ئوينىمايلى» نامىلىق ماقالىسىدە راسا سۆككەن «سەلبىي شەرقشۇناسلار»دىن بولۇپ چىقىشىنى نەزەردىن ساقىت قىلىش تەس. ئەھۋال شۇنداقكەن، ئۇ ھېلىغۇ ئاددىي پۇقرالار ئىچىدىن بەش يۈز ئادەمنى تەكشۈرۈپتۇ، ھەتتا بەش مىڭ ئادەمنى تەكشۈرگەن تەقدىردىمۇ، بىرەر ساۋاتلىق كىشىنىڭ چىقماسلىقى قىلچە ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس. مەسىلەن، 1919-يىلىدىكى «4-ماي» ھەرىكىتىدىن كېيىنكى زور كۆلەملىك يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى دولقۇنى قوزغالغان جۇڭگودا ساۋاتسىزلار نىسبىتىنىڭ كىشىنى چۆچۈتكۈدەك دەرىجىدە يۇقۇرى ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان. ئەينى ۋاقىتتا، مانا مۇشۇنداق ئېغىر ساۋاتسىزلىق قاپلىغان بىر مەملىكەتتە «چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتى» بىلەن «يەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى»دەك ئالى مەكتەپلەرنىڭ مەۋجۇدلۇقى زادى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ !؟

نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ «تارانچىلاردا مۇئەللىم ۋە مەكتەپ مەسىلىلىرى قانداق؟» نامىلىق ماقالىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن بايىقى بايانلاردا پولاتتەك ھەقىقەت بارلىقى ئېنىق. ئۇ «تارانچى تۈركلىرى» ئارىسىدا مۇنتىزىم زامانۋىي مەكتەپلەرنىڭ يوقلۇقىدىن ئۆكۈنۈش بىلەن بىللە «بۇرۇندىن قالغان مەكتەپ، مەدرىسەلەر بار دەپ ئاتالغان يۇرتلار بەك جىق» دېگەننى ئالاھىدە ئەسكەرتىشنىمۇ ئەستىن چىقارمايدۇ. بۇ يەردە ئۇ «چوڭراق كىتابخانا، قىرائەتخانا، خەيرىيە جەمئىيىتى دېگەندەكلەردىن ھېچ قايسىسى يوق. ئۇلارنىڭ نامىمۇ يوق.» دېگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئۇلاردا كىچىكرەك ياكى ئوتتۇرىھال كىتابخانا، قىرائەتخانىلارنىڭ مەۋجۇد بولۇش ئىمكانىيىتىنى چەتكە قاقمايدۇ. ئۇنىڭ بايىقى سۆزىنىڭ ئاخىرىغا «ئېھتىمال، بەزى ئەپەندىلەر پالان- پالانى ئۆسۈل جەدىد مەكتەپلىرىنى كۆرۈستەپ، ئېتىراز قىلىشى مۇمكىن. لېكىن ئېتىرازمۇ ھەقىقەت ئەمەس. بىر مەكتەپكە پارتا، دوسكا كىرىشى بىلەنلا، ئۆسۈل جەدىد مەكتىپى بولۇپ قالامدۇ؟ مۇئەييەن پروگراممىا بىلەن تەلىم-تەربىيە بېرىپ، بالىلارغا ئىسلام دىنى ۋە باشقا پەنلەردىن مەئىشەت، تارىختىن ئۆگىتىپ، قىسقىسى، ئۇلارنى دۇنيادا ياشاشقا بىر تۈرلۈك لاياقەتلىك كىشىلەردىن قىلىپ چىقىرىش لازىم بولسا، ئۇنداق مەكتەپ بىزدە يوق. بۇندىن كېيىن بولۇشىدىنمۇ ئۇمىد يوق. چۈنكى بىزدە ئۆسۈل جەدىد مەكتەپلىرىدە مۇئەييەن پروگراممىا يوق. ھەر بىر مۇئەللىم، ھەر بىر مولا ئۆزى بىلگەننى ئوقۇتىدۇ.»(13) دېگەن قۇرلارمۇ تىركەلگەن.

نەزەرغوجىنىڭ تەكتىلەۋاتقىنى ئىلى ۋە يەتتەسۇ تەۋەسىدە جەددىچە مەكتەپلەر بولسىمۇ، پىداگوگىكا قائىدىسى بويىچە تەربىيەلەنگەن يارىملىق ئوقۇتقۇچىلار قوشۇننىڭ كاملىقى ۋە بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقالمىغۇدەك مۇنتىزم دارىلمۇئەللىملەرنىڭ بارلىققا كەلمەيۋاتقانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇنىڭ «ئۆسۈل جەدىد مەكتەپلىرى»نىڭ مەۋجۇدلۇقىنى ئەسكەرتىشىدىن «مىللىي مائارىپىمىز پۈتۈنلەي تۈگەشتى» دېمەيۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرالايمىز.

بىز مائارىپ دۆلەت تەرىپىدىن بىر تۈتاش باشقۇرىلىۋاتقان بۈگۈنكى دەۋردىمۇ، يارىملىق ئوقۇتقۇچىلار قوشۇننىڭ كەملىكىدىن ۋايسىۋاتقان تۈرساق، ئالىم مۇراد ھەمرايېفنىڭ 1895-يىللاردىكى ئىشلارنى شېپى كەلتۈرۈپ ئېيتقان بايىقى سۆزىنىڭ قانداقمۇ ئەجەبلەنگۈچىلىكى بولسۇن، دەيسىز !؟

نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ يۇقۇرىقى ئۆكۈنۈشلىك سۆزلىرىدىن ئەينى ۋاقىتتىكى مەكتەپلەرنىڭ تولۇق مۇنتىزىملىشىش تەلىپىدىن يىراقلىقىدەك ئەمەلىيەتنى بايقاش بىلەن بىللە، بۇ مەكتەپلەردە دوسكا، پارتا – ئورۇندۇق دېگەندەك زامانۋى ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدەك يېڭىلىقنىمۇ بايقايمىز.

باشقا گەپنى قويۇپ نەزەرغوجىدەك كاتتا زىيالىينىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىغا نەزەر سالايلى.

نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوف 1887-يىلى غالجاتتا تۇغۇلغان. بىز ئۇنى سەككىز ياشتا مەكتەپكە كىردى، دەپ پەرەز قىلساقمۇ، ئۇ 1895-يىلى رەسمىي غالجاتتىكى جەددىچە مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇغان بولىدۇ. غالجاتىنىڭ 1871-يىلىدىن بۇرۇن ئىلغا تەۋە يېزا ئىكەنلىكى كۆپچىلىككە ئايدىك. غالجاتتىن ئىبارەت چەت-ياقا يېزىدا جەددىچە مەكتەپ بارلىققا كەلگەنلىكىنىڭ ئۆزىلا، ئەينى ۋاقىتتا يەتتەسۇ ۋە ئىلى مائارىپىنىڭ خېلى يۇقۇرى سەۋىيەگە يەتكەنلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ. روشەنكى، يالقۇن روزى يەقەت ئۆز مۇدىئاسىغا پايدىلىق پاكىتلاردىنلا نەقىل كەلتۈرگەن بولۇپ، ھەممىلا قەلەمكەش ئۇنىڭدەك ئۆز كۆمچىگە چوغ تارتىۋەرسە، ھەقىقەتنىڭ بىرلا تەرىپى تارازا باسىدىغان ئىلىم تەڭپۇڭسىزلىقى روي بەرمەمدۇ !؟

مەن يالقۇن روزى بۇرادەرنى نەزەرغوجىنىڭ 1914-يىلى يازغان «تارانچى تۈركلىرىنىڭ ھاياتى» نامىلىق ماقالىسىدىكى «تارانچى يېزىلىرى قىشنى بەك جىم-جىت ئۆتكۈزىدۇ. ھېچ بىر ھەرىكەت يوق، ياشلىرى ئوقۇيدۇ. چوڭ كىشىلەر ئاپتاپقا يېغلىپ، بەسلىشىپ، بەھۈزۈر كۈن ئۆتكۈزىدۇ. كېچىنى بولسا ئۆلار، ئومۇمىي تۈركىستانلىقلارغا ئوخشاش، مەشرەپ، نەغمە-ناۋا، ئويۇن كۈلكە بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. ئۇششاق باللارنىڭ بەزىلىرى مەكتەپكە ماڭىدۇ ۋە قايسىلىرى كۈنىنى ئوشۇق ئويناپ ئۆتكۈزىدۇ. باشقا ئىش يوق.»، « بەينەل ئەھلى ئۆچۈن ئەڭ چوڭ گېزىت-ژۇرناللار ‹ۋاقىت›، ‹تەرجىمان›، ‹يۇلتۇز›، ‹شۇرا›، ‹تۈرك يۇرتى› بۇلارنىڭ مۇشتەرىلىرى جىق. ئەندى ‹ئايال› ژۇرنالىنىڭمۇ ئوقۇغۇچىلىرى بولۇپ تۇرىدۇ. تارانچىلار ئارىسىدا ھېچ قارشىلىقسىزلا قوبۇل قىلىنىپ، كونا مەكتەپلەرنىڭ ھەمىسى دېگۈدەك ئۇسۇل جەدىد مەكتەپلىرىگە ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، بۇ مەكتەپلەرنىڭ بىر چوڭ قۇسۇرلىرى بولۇپ، ئوچۇق، مۇھىم، ئۇلۇغ مەقسەتكە يەتكۈزىدىغان دەرىجىدە، مۇنتىزىم ئەمەس.»(14) دېگەن قۇرلارنى ئەستائىدىل ئانالىز قىلىپ بېقىشقا ئۇندەيمەن.

نۇشرۇۋان يائوشېنى «ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1915-يىلى 17-ئۆكتەبىر سانىغا بېسىلغان «ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى ۋە مەكتەپ» نامىلىق ماقالىسىدا، «مەيلى ئالتەشەھەر، مەيلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار بولسۇن، ئېيتدائىي تەلىم- تەربىيەگە پەقەت ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. بۇ خەلق ھەمىشە مەكتەپلەرگە تۆۋەن كۆز بىلەن قارايدۇ. بۇ تەرەپلەردىكى خەيرىيەتچى بايلار ئېغىزىدا ‹خانىقا، مەسچىد، مازار ۋە قاريخانا، ئۆزلىرى يېتىشتا گۈمبەز سېلىش› نىلا ياخشى ئىش دەپ زىكرى قىلىشىدۇ. مەكتەپ دېگەننى تىلغا ئېلىپمۇ قويمايدۇ. زۆرۈرىيىتى بولمىسىمۇ، مەسچىد يېنىغا مەسچىد، مەدرىسە يېنىغا مەدرىسە، گۈمبەز ۋە قاريخانىلارنى قوشلاپ ھەم ئۇستىلەپ سېلىشقان. ئەمما، بۇ مۇئەسسەسەلەرگە قارىغاندا، مىللەتنىڭ ئېھتىياجى نەچچە ھەسسە چوڭ، تۆھپىسى كۆپ بولغان مەكتەپلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشكە قىزىقتۇچىلاردىن بىرىمۇ يوق. شەھەر ئىمارەتلىرىنىڭ ئۆچتىن بىر قىسمى مەسچىد- مەدرىسە، خانىقا ۋە قاريخانا، گۈمبەز ۋە مازارلاردىن ئىبارەت بولۇپ، يەرىنگىمۇ يېرىمى مەزكۇر مۇئەسسەسەلەرگە ۋەخپە قىلىپ بېرىلگەن. ئالتەشەھەر (غۇلجا بۇنىڭ سرتىدا) نىڭ ئېچىدە بالا ئوقۇتقۇلى بولغۇدەك تەرتىپلىك ۋە مۇنتىزىم بىرمۇ مەكتەپ يوق.» (15) دېگەنلەرنى يازىدۇ.

ئۇ يەنە «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 – يىل 1 – سېنتەبىردىكى سانىغا بېسىلغان «ئارتۇش تەسراتى» نامىلىق ماقالىسىدا، «لېكىن يېرىنىڭ ئازلىقىدىنمۇ، ئىلىم-تېخنىكا يوقلۇقتىنمۇ؟ ئىشقىلىپ، ئارتۇش خەلقى ئومۇمەن مۇھتاجلىقتا ياشايدۇ. تۇرمۇشى بەك بىچارە. ياخشى ئۆيلەردە تۇرۇش، ئېسىل كىيىملەرنى كىيىش، نوچى ئاتلارغا مىنىش، ...لىك تاماقلارنى يېيىش، ئوقۇش-ئوقۇتۇشتەك سائادەتلەردىن مەھرۇم قالغان. خار ۋە زەبۇن ھالەتتە ياشايدۇ. تاپاۋىتى ئاز، بىراق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى خېلى ...ت. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، بۇ يەردە ئانا بالىغا، بالا ئانىغا قارىشايدۇ. قىيامەت كۈنىدەك ھەركىم ئۆز ھەلەكچىلىكى بىلەن ئاۋارە.»(16) دېگەن قۇرلارنى يازىدۇ.

ئۇنىڭ «غۇلجا بۇنىڭ سرتىدا» دەپ ئەسكەرتىش بېرىشىدىنلا، ئىلى مائارىپىنىڭ ئالتەشەھەر مائارىپىدىن ئۈستىنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

1916- يىلى شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى مالىيە مىنىستىرلىقىنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن مالىيە خادىمى سالاھىيىتىدە شىنجاڭغا تەكشۈرۈشكە كەلگەن شې بىننىڭ «شىنجاڭغا ساياھەت خاتىرىسى» دىكى ئىلىغا ئائىت مەلۇماتلاردا، «سودىدا ئىشلىتىلىدىغان ھېسابات دەپتەرلىرى، چوت، پۇل، پاكتور-تالونلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك رۇس پاسوندا ئىكەن. بازارلاردا رۇسىيە ماللىرى سېتىلىدىكەن، رۇسىيەلىكلەرنىڭ ئادەت-يوسۇن، قائىدىلىرى قوللىنىلىدىكەن. قىسقىسى، جۇڭگونىڭكىگە ئوخشايدىغان بىرەرمۇ شەيئى تېپىلمايدىكەن. ھالىمىزغا ۋاي!»(17) دېگەن قۇرلار چېلىقىدۇ.

مانا بۇلار ئىلى ۋىلايىتى چار رۇسىيە تەسەررۇپىدىن قۇتۇلۇپ، جۇڭگونىڭ ئەمەلىي باشقۇرۇشىغا ئۆتكىنىگە 30 نەچچە يىللار بولغان دەۋردىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ ئەينەن ئىنكاسى. بۇنىڭدىن بىز ئىلى ۋادىسىنىڭ ئەينى يىللارغىچە، رۇسىيە سىياسىي تۈزۈلمىسى تەسىرىدىن تەلتۆكۈس قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەنلىكىنى، ئىلىدا رۇس مەدەنىيىتى تەسىرىنىڭ يەنىلا مۇتلەق ئۈستۈنلىكتە تۇرىۋاتقانلىقىنى بايقايمىز.

جاڭ داجۈن «شىنجاڭنىڭ بوران-چاپقۇنلۇق 70 يىلى» ناملىق كىتابىدا، «ياڭ زېڭشىن 1915 – يىلى 24 –دېكابىر قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەسىدىكى خەلق قۇرغان خەنزۇچە مەكتەپلەر (ئۇيغۇر بالىلىرىغا خەنزۇ تىلى ئۆگىتىدىغان مەكتەپلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئاپتوردىن) دەرسلىكلەر ئىچىدىكى رۇس تىلى دەرسلىكىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ياڭ زېڭشىن قەشقەر ۋالىسىغا يېڭىشەھەردىكى خەلق قۇرغان خەنزۇچە مەكتەپ دەرسلىكىدىن رۇس تىلى دەرسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەققىدىكى بۇيرۇقىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: ‹باشلانغۇچ مائارىپى مەجبۇرىيەت مائارىپى. ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ مەكتەپ ئېچىش ئىشلىرى خىراجەتنى يەرلىك مۆتىۋەر سودىگەر ئاقساقاللارنىڭ ئىئانە قىلىشى بىلەن قوزغالدى. قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەسىنىڭ ئامبىلى ما شاۋۋۇ بۇ ئىشنى ئەڭ ئاۋۋال تەشەببۇس قىلدى. باھاۋىدۇن باي قاتارلىق ئۇيغۇر مۆتىۋەرلىرىنىڭ سېخىيلىك بىلەن ئىئانە قىلىشى نەتىجىسىدە خەلق باشقۇرۇشىدىكى ۋە ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدىكى خەنزۇچە ئوقۇتىلىدىغان، قوشۇمچە ساۋات چىقىرىدىغان مەكتەپتىن ئىككىسى قۇرۇلدى.»، «شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار خەنزۇچە ئوقۇشنى خالىمايدۇ. بۇنىسى ئېنىق. ئۇيغۇرلار قۇرغان مەكتەپلەر تۆۋەن ۋە يۇقۇرىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىگە ئايرىلىدۇ. تۆۋەن دەرىجىلىك ئوقۇش ئورۇنلىرىنى ‹مەكتەپ› دەپ ئاتىشىدۇ. بۇنداق مەكتەپلەرنى كۆپىنچە ئاخۇنلار قۇرىدۇ. ئۆتىلىدىغان دەرسلەر مۇنداق: 1–ئىسلام شەرىئىتى، 2–تىلاۋەت ۋە تەپسىر، 3–ھەفتىيەك، 4–قۇرئان كەرىم، 5–سوپى ئاللايار (دىنىي شېئىر)، 6–ناۋائى، 7–خوجا ھافىز. يۇقۇرىقى يەتتە دەرسنىڭ ئالدىنقى تۆتى ئەرەپچە، بەشىنچى، ئالتىنچىسى تۈركچە، يەتتىنچىسى پارسچە. خەلپەتلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرى ئىنتايىن قالاق بولۇپ، ئۆلۈك يادلاشنىلا تەكىتلەپ، چوڭقۇر چۈشىنىۋېلىشنى تەكىتلىمەيتتى.»، «يۇقۇرى دەرىجىلىك مەكتەپلەر كۆپىنچە بايلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان. كۆلىمى چوڭ، ئەسلىھەلىرى ھەرھالدا تولۇق. تالىپلار ياتاقلىرى بار بولۇپ، چەت جايلارنىڭ تالىپلىرىمۇ قوبۇل قىلىناتتى. ئاساسەن دىنىي مەزمۇندىكى دەرسلەر ئوقۇتىلاتتى. يەنى مۇھەممەد ئەللەيھىسسالامنىڭ تەرجىمەھالىدىن سىرت ئەرەب تىلى، پارس تىلى ئۆگىتىلەتتى. ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئۆلۈك بولۇپ، مەكتەپ پۈتتۈرگەن تالىپلار خەت ئالاقە ھۆججىتىنىمۇ تۈزەپ يازامايتتى. مەكتەپ پۈتتۈرۈش يىلىنىڭ ئېنىق مۇددەت چېكى بولمايتتى. تالىپلار 20–30 يىل ئوقۇغان تەقدىردىمۇ، پەقەت بىر تۈركۈم دىنىي زات بولۇپ يېتىشىپ چىقاتتى. ئۇلاردا ئەمەلىي بىلىمدىن ئەسەرمۇ يوق ئىدى. مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر بايلىرى پەرزەنتلىرىنى تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە چىقىرىپ ئوقۇتتى. مەكتەپ پۈتتۈرگەنلەر قايتىپ كېلىپ، شىنجاڭدا يېڭىچە (جەدىدچە) مەكتەپلەرنى ئاچتى. لېكىن بۇنداق يېڭى مەكتەپلەر ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن تاقىۋېتىلدى.» دېگەنلەرنى يازىدۇ. زېڭ ۋېنۋۇنىڭ ‹جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى› ناملىق يازىدۇ. كىتابىدىكى مەسئۇت سابىرىنىڭ سۆزىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ يېزىلغان: «مەن 1915–يىلى تۈركىيىدىن ۋەتەنگە قايتىپ يۇرتىمىزدىكى قالاقلىق، قاششاقلىقنى تۈگىتىش مەقسىتىدە ‹تۇران› مەكتىپىنى قۇرسام، ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن تاقىۋېتىلدى.» دېگەننى ئەسكەرتكەندىن كېيىن، يەنە «مىنگگونىڭ 4–يىلى (1915– يىلى) كۇچارلىق ئۇيغۇر بېيى نۇشىرۋان ئىسىملىك تاتارنى تەكلىپ قىلىپ، مەخپىي رەۋىشتە مەكتەپ ئاچقان بولۇپ، بۇ مەكتەپنىمۇ ھۆكۈمەت تاقىۋەتكەنىدى.» دېگەنلەرنى يازىدۇ. تۈركىيە پۇقرالىرىنىڭ مەكتەپ قۇرۇشىنىڭ چەكلىنىشى ھەققىدە توختالغاندا، «1916– يىلى 14–ئاۋغۇست ياڭ زېڭشىن ھەرقايسى جايلارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تۈركىيەلىكلەرنىڭ ئوقۇتقۇچى بولۇپ قوشۇمچە مەكتەپ قۇرۇشنى چەكلىدى. ئەينى چاغدىكى يەكەن ھاكىمى لىيۇ رېنتەننىڭ مەلۇم قىلىشىچە: يەكەن ناھىيەلىك سودا–سانائەت شىركىتىنىڭ ئىنژىنېرى ياقۇپ تۈركىيەلىك بولۇپ، سودا–سانائەت مەكتىپى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان. كېيىن، دىنىي مۇناسىۋەت تۈپەيلى دىققىتىمىزنى قوزغىغان. ياڭ زېڭشىننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، مائارىپ ئىشلىرى ھۆكۈمىتىمىز ئىچكى سىياسىتىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئىش. قۇدرەت تاپقان ئەللەرمۇ مائارىپ ھوقۇقىنى ھەرگىز چەتئەللەرگە تۇتقۇزۇپ قويمايدۇ. جۇڭگومۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. چەتئەللىكلەر جۇڭگوغا كېلىپ مەكتەپ ئېچىشتا مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقىنى ئېلىشى شەرت. پۇقراۋىي مەكتەپلەر چەتئەللەردىن خالىغانچە ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىشىغا بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈركىيەلىكلەر بىلەن چەنتۇ پۇقرالىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادى بىر. ئۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا مەكتەپ ئېچىشىغا يول قويۇلسا قارىماققا بىلىم ئۆگىتىپ، خەلق مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرىۋاتقاندەك قىلغىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە دىن ئارقىلىق چەنتۇ پۇقرالىرىنى قايمۇقتۇرۇش مەقسىتى مائارىپ ئىچىگە يوشۇنغان. چەنتۇ پۇقرالىرى بىلىمدە بېكىنمە يول تۇتىدۇ. دىنىي ئېتىقادى كۈچلىك. ئەگەر تۈركىيەلىكلەر تەرىپىدىن ئازدۇرۇلسا، ئاقىۋېتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس. بۇلتۇر قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەسىلىك چەنتۇ باي سودىگەر باھاۋىدۇن باي مەكتەپ ئېچىپ، تۈركىيەلىك ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلغانلىقىنى يەرلىك ئەمەلدارلار بىلمەپتىكەن، چاررۇسىيە كونسۇلى بۇنى تىمىسقىلاپ بىلىۋالغان ۋە تېلېگرامما ئارقىلىق تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىمىزنى خەۋەرلەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپنىمۇ تاقىدۇق.» دېگەنلەرنى يازىدۇ.

نۇشىرۋان يائوشېفنىڭ «ئالتەشەھەر مەكتۇپلىرى» ناملىق كىتابىدا، «دۇنيادا كاشغەر خەلقىدەك ئاڭسىز، پىكىرسىز نادان ۋە چېچىلاڭغۇ خەلق بولمىسا كېرەك. بۇلار ناچار ئىشلارنىنىڭ ھەممىسىدە بار، ئەسكى ئىش ئۈچۈن ئىتتىپاق بولىدۇ. ئەمما، ئومۇم ئۈچۈن پايدىلىق، مىللىي ۋە ئىجتىمائىي، مەدەنىي ۋە ئەمرانى ئىشلارغا كەلگەندە مۇناسىۋېتى بۇزىلىدۇ. ئارىسىغا شەيتانلار كىرىپ قىسىلىدۇ. خەلق بىر توپ بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، ياخشى بىر ئىشقا كىرىشەلمەيدۇ. قىلاي دېسە، ئۇ ئىشقا پۇتلىكاشاڭ بولغۇچى، توسىغۇچىلارمۇ چىقماي قالمايدۇ.

مەسىلەن، ئۆتكەن يىل باھائىددىن مۇساباييفلارنىڭ ھىممەت ۋە غەيرەتلىرى سايىسىدە، ئارتۇش يېزىسىدا ئىپتىدائىي مەكتەپ مۇئەللىملىرىنى يېتىشتۈرىدىغان بىر مەكتەپ ئېچىلغانىكەن ۋە شۇ مەكتەپتىن بىرنەچچە نەپەر مۇئەللىم يېتىشىپ چىقىپ، كاشغەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بالىلارنى ئوقۇتۇشقا باشلىغانىدى. لېكىن، بۇ مەكتەپلەرمۇ خۇسۇسەن ئارتۇشتىكى ‹دارىلمۇئەللىمىن ئىتتىھاد› ئۇزاق داۋاملىشالمىدى.»، «‹تەرجۇمان› گېزىتىنىڭ خەۋەر قىلىشىچە، ھۈسەيىنباي مۇساباييف جانابلىرى چىندىن بىر مۇئەللىم ئەكەلدۈرۈپ ئارتۇش يېزىسىدا بىر مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپ بىر يېرىم يىل داۋامىدا بىرنەچچە نەپەر ئىپتىدائىي مەكتەپ مۇئەللىملىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقارغان. 1334–يىلى (مىلادىيە 1916–يىلى) ئۇ مۇئەللىملەردىن ئىككىسىنى كاشغەرگە ئېلىپ كېلىپ يۇقۇرىدىكى مەزكۇر جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ تەشەببۇسلىرى بىلەن ئىككى مەكتەپ ئېچىلدى. بۇ چاغدا مەنمۇ كاشغەردە ئىدىم. مەكتەپ ئېچىلىشى بىلەن كاشغەرنىڭ نوپۇزلۇق بايلىرىدىن ئۆمەرئاخۇن بۇ ئىشقا قارشى چىقتى. سەۋەبى: مۇساباييفلارنىڭ ئابرۇي قازىنىپ كېتىپ ئۆمەر بايدىن ئېشىپ كېتىشىدىن قورقتان بولسا كېرەك. نىھايەت، ئۆمەر باي جانابلىرى مەزكۇر مەكتەپ ۋە جەمئىيەت ئۈستىدىن: ‹بۇ ئىش ئالتەشەھەردە ئىستىقلال دەۋاسى يولىدىكى بىر خىزمەتتۇر›، دەپ ھۆكۈمەتكە چاققان. شۇنىڭ بىلەن مەكتەپنىڭ ئىلمىي مۇدىرى ئەھمەت كامال ئەپەندى ۋە جەمئىيەت ئەزالىرىنى تەقىپ قىلىشتى. ئەھمەت كامال ئەپەندى پېكىندىكى (بېيجىڭدىكى) گېرمانىيە ئەلچىسىدىن خەۋەر كەلگەنگە قەدەر (75 كۈن) مەھبۇس بولۇپ تۇردى. تەپتىش قىلىش ئارقىلىق مەكتەپنىڭمۇ، جەمئىيەتنىڭمۇ سىياسىي ئىش ئەمەس، بەلكى ئىلمىي ئىش ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. شۇڭا بەزى مەكتەپلەر يەنە ئېچىلدى. جەمئىيەتمۇ ئۆز يولىدا داۋام قىلىدىغان بولدى. پەقەت، ئەھمەت كامال ئەپەندىنىڭ بۇ ئىشلارغا ئارىلاشماسلىقى ۋە ئېچىلغان مەكتەپلەردە چىنچە ئوقۇتۇش شەرت قىلىندى.»، «ئالتەشەھەر مۇسۇلمانلىرى تېخى تەرەققىي قىلغىنى يوق. ئىلىم ۋە مائارىپ، زىرائەت، تىجارەت ۋە سانائەت ئىشلىرى بىر ياقتا تۇرسۇن، بۇ يەردە تېخى ئىپتىدائىي مەكتەپلەرمۇ يوق. خەلق بەك نامرات. تىلەمچىلەر ھەدەپ كۆپىيىپ تۇرىدۇ. تاھارەت ۋە تازىلىققا رىئايە قىلمايدۇ. يېگەن ئاش-تاماقلار، ئىچكەن سۇلار، تۇرۇۋاتقان ئۆيلەر، كىيگەن كىيىم-كېچەكلەر، يېتىۋاتقان يەرلەرنىڭ ھەممىسى زىيانلىق ئۇسۇلدا ئىشلىنىپ چىقىدۇ. شۇڭا ئاغرىق-سىلاق ھەدەپ كۆپىيىپ تۇرىدۇ. يېتىمخانا، شىپاخانىلار سېلىنمايدۇ. ھەممىدىن قورقۇنچلۇقى ئائىلە ئىشلىرىدىكى بۇزۇقچىلىقتۇر، ئايمۇ ئاي خوتۇن ئالماشتۇرۇپ تۇرۇش ھەمىشە داۋام قىلىپ تۇرىدۇ. ھاجەتمەنلەر ئەزىز بالىلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. روھانىيلار بۇ ئىشلارغا يول قويىدۇ، دىن ۋە شەرىئەت ھۆكۈملىرىمۇ يول قويىدۇ. قازىلار قۇرساق بالاسى بىلەن ئاۋارە. ئانا تىلى يوقىلىپ كېتىۋاتىدۇ. مازارلاردىن مەدەت تىلەش ھەدەپ كۆپىيىپ كېتىۋاتىدۇ. مانا مۇشۇنداق قىلىپ، مىللەت تەرەققىي قىلىپ ئۆسۈش ئەمەس، تەتۈرىسىچە كەينىگە قاراپ [illegible]ەت ئازگىلىغا چۈشۈپ كېتىۋاتىدۇ.

[illegible]. مۇساباييفلاردەك مىللەتنىڭ ناچار ئەھۋالىنى چۈشىنىپ يېتىپ، چىن مەنىسىدىكى تەرەققىيات ۋە ئىسلاھات چارىلىرىگە كىرىشكۈچىلەرمۇ بار. لېكىن، بۇ پەقەت بىرلا كىشى. ھەرقانچە پىداكارلىق كۆرسەتسىمۇ، پۈتكۈل كاشغەر خەلقىنى، كاشغەر بالىلىرىنى تەربىيەلەپ بولۇش بۇ كىشىگە ئېغىر كېلىدۇ.» ، «ئىپتىدائىي (باشلانغۇچ)

ئەۋلاد گۇرۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىازمىلار ئامبىرى

مەكتەپلەرنىڭ لازىملىقى ھەققىدە بۇ خەققە جىق سۆزلىگەن بولساممۇ، تاشقا ياغقان يامغۇردەك قىلچە تەسىر قىلمىدى. گەپ چۈشەندۈرۈش تەس كەلگەچكە، ئۆرنەك قىلىش ئۈچۈن كۇچاردا بىر مەكتەپ ئېچىپ، باللارنى ئوقۇتۇشقا باشلىغانىدىم، لېكىن سۆز بىلەن قايىل قىلالمىغىنىمدەك، ئەمەلىي ئىش–ھەرىكەت بىلەنمۇ بىر نەرسىنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمىدى.»، «بۇ يەردە ئىلىم ۋە مائارىپنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلگۈچىلەرمۇ يوق. مەكرتەپ مەدرىسەلىرى، مەسچىد ۋە خانىقالىرى خارابە ھالىدا. تورۇس-شىپىلىرىنى تور باغلىغان، ئىچىگە كىرىپ ناماز ئوقۇغىدەك ھالى يوق، چاڭ–توزان كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان.

بۇ يەردە مەكتەپلەردە ئوقۇش مۇددىتى يەتتە – سەككىز يىل بولۇپ، شۇ ئەسنادا ‹ھەپتىيەك،‹نامە ھەق›،‹چاھار كىتاب،‹خوجا ھاپىز›، ئەلشىر ناۋائى ۋە بېدىلنىڭ ئەسەرلىرى ئوقۇتىلىدۇ.

مەدرىسەلەردە ئوقۇش مۇددىتى 20 – 30 يىل بولۇپ، ئەئۇزۇ، بىسمىللاھ بەھسى، ‹شەرھى ئابدۇللا›، ‹شەرھى موللا›، ‹شەرھى ۋەقايە› ۋە بۇلارنىڭ ھاشىيەلىرى ئوقۇتۇلىدۇ.» ، «ھازىرقى مەكتەپلەرنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق. قەيەردە تاشلاندۇق ئۆي بولسا مەكتەپ شۇ. قەيەردە بىرەر سوپى ۋە دەرۋىش بولسا شۇ ئوقۇتقۇچى. باللار تۆت ئەتراپىدىن شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئۆيلەردە لاي – توپىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئوقۇيدۇ. بايۋەتچىلەر ئوقۇيدىغان مەكتەپلەرنىڭ تېگىگە پاخال سېلىنغان بولۇپ، باللار تۇخۇم باسۇرىۋاتقان توخۇدەك پاخال ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئوقۇيدۇ.» (18) دېگەن مەزمۇنلار جاڭ داجۇننىڭ كىتابىدىكى مەزمۇنلار بىلەن بىردەك.

مانا بۇ نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوف «شۇرا» قاتارلىق ژۇرناللارغا «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسى بىلەن ماقالە يېزىپ، ئىلى ۋە يەتتەسۇ مائارىپىنىڭ سەۋىيەسىنى ھەقىقىي تۈردە نامايان قىلىۋاتقان، ئۆز مىللەتداشلىرىنى مىللىي كىملىكى ئۈستىدە چوڭقۇر ئويلىنىشقا دەۋەت قىلىۋاتقان چاغلاردىكى ئالتەشەھەر خەلقىنىڭ پاجىئەلىك ھالىتى.

ئېيتىڭلارا. ئالتەشەھەردىكى بۇ پاجىئەلىك ھالەتنى مىللىي كىملىك تۇيغۇسى ۋە زامانىۋىي مائارىپ ئېڭى ئاللىقاچان ئويغىنىپ بولغان ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش مەنزىرىسىگە قانداقمۇ تەڭلەشتۈرگىلى بولسۇن!؟ يۇقۇرقىلار ئوخشاش زامان، ئوخشاشمىغان ماكاندا ياشاۋاتقان بىر قېرىنداش خەلقنىڭ ياشاش ئۇسۇلى ۋە مەدەنىيەت ئېڭى جەھەتتە تۈپتىن پەرق قىلىدىغانلىقىدەك رېئاللىقنى يۈزدە يۈز ئىسپاتلاپ تۇرمامدۇ!؟

بىز ئالتەشەھەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى بۇ ئېچىنىشلىق ھالىتىنى ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋادىسىنىڭ 20–ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدىكى مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرى راۋاجلانغان ھالىتىگە ئەمەس، بەلكى زامانىۋىي يېزا ئىگىلىك مەكتەپ ۋە كاپىتالىستىك سودا-سانائەت ئاللىقاچان بارلىققا كەلگەن 1886-،1887- يىللاردىكى ھالىتىگە سېلىشتۇرۇپ باقساقمۇ، ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋادىسى مائارىپ سەۋىيەسىنىڭ قەشقەر تەۋەسىدىكى يۇرتلارنىڭكىدىن قەتئىي تۆۋەن تۇرمايدىغانلىقىنى بايقايمىز. يالقۇن روزى چالىكۆرەڭلىك بىلەن چورتلا كېسىپ ئېيتىۋەتكەن «مەكتەپ، مەدرىسەلەرنىڭ سەۋىيەسى قەشقەر تەۋەسىدىكى مەكتەپ، مەدرىسەلەرنىڭكىدىن تۆۋەن تۇرىدىغان ئىلى ۋادىسىدا پەننىي مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەشەببۇسىنى كىم ئوتتۇرىغا قويۇشى مۇمكىن؟» دېگەن گەپلەرنىڭ كەمسۇندۇرۇش پۇرىقى كۈچلۈك، ئەمما قىلچە پاكىت ئاساسى يوق قۇرۇق گەپلەر ئىكەنلىكى مانا مەن، دەپلا ئايان بولىدۇ.

بىز جاڭ داجۇن بىلەن نۇشېرۋان يائوشېفنىڭ بايانلىرىدىن ئاكا–ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ ئالتەشەھەردە جەدىدچە مەكتەپ ئېچىش يولىدىكى ئارزۇسىنىڭ پەقەت جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر مەھەل ئەمەلگە ئاشقان بولسىمۇ، ئەمما، تۈرلۈك سىياسىي، ئىجتىمائىي توسالغۇلارغا ئۇچراپ يوققا چىققانلىقىنى ۋە بىردە داۋاملىشىپ، بىردە توختاپ ئىزچىل تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. ئۇنداق بولمىسا، بۇ مەكتەپلەر ھېلىھەم مەزمۇت قەد كۆتۈرۈپ تۇرالىغان بولاتتى.

مۇشۇ ئەمەلىيەتتىن بىز مۇسابايېفلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا، ئۆزىنىڭ سودا-تىجارىتىنى نېمە ۋەجىدىن ئاتۇشتا ئەمەس، ئىلىدا تەرەققىي قىلدۇرغانلىقى، زامانىۋىي تېرە زاۋۇتىنى ئالتەشەھەر تەۋەسىدە قۇرماستىن، ئەكسىچە غۇلجىدا قۇرغانلىقىدىكى نېگىزلىك سەۋەبنىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىۋالالايمىز. كېسىپ ئېيتىش مۇمكىنكى، بۇنىڭدا ئىلىنىڭ مىللىي سودا – سانائەتنى گۈللەندۈرۈشكە ئەڭ باپ كېلىدىغان «جەننەت ماكان» بولۇشىدەك ئوبيېكتىپ ئامىل مۇھىم رول ئويناپلا قالماستىن، ئىلى خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ يۇقۇرى، يېڭىلىق ۋە تەرەققىياتقا ئىنتىلىش روھىنىڭ كۈچلۈك بولۇشىدەك سۇبيېكتىپ ئامىلمۇ ئىنتايىن تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

نۇشىرۋان يائوشېفنىڭ بايىقى كىتابىدىكى، «چىندا ئىلى بىلەن ئۈرۈمچى ۋىلايەتلىرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلىرى خېلى ياخشى. يېقىنقى يىللاردا ئوقۇ – ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ئوبدانلا كۆڭۈل بۆلۈشكە باشلىغان. ئەمما، ئالتەشەھەردىكى تۇرپان، كۇچار، ئاقسۇ، كاشغەر، ياركەنت ۋە خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ مۇسۇلمانلىرى ئىقتىسادىي ئىشلاردىمۇ، ئىلمىي ئىشلاردىمۇ بەك ئاستا ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ. شەھەرلىرى، مەكتەپ ۋە مەدرىسەلىرى، ئومۇمى تۇرمۇشى ۋە مەئىشەتلىرى پۈتۈنلەي قەدىمىي پېتىچە كېتىۋاتىدۇ. ھەر شەھەردە ئىككى– ئۈچتىن ئوچۇق پىكىرلىك زاتلار بولسىمۇ، ئىككى – ئۈچ ئەسىردىن بېرى كاردىن چىققىپ كەتكەن بىر مىللەتنى ئورنىدىن قوپۇرۇش ئۈچۈن ئۇلار يېتىشمەيدۇ.»(19) دېگەن مەزمۇنلار بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرىدۇ.

يالقۇن روزى ماقالىسىدا، يەنە «باھاۋىدۇن باي ئىلىدىكى ئەڭ كاتتا مەسچىد بەيتۇللا مەسچىدىنىڭ بېقىنىدا ‹پۈتۈنلەي پەننىي دەرس ئۆتۈلىدىغان مەكتەپ› قۇرسا مەدرىسە ئۆلىمالىرى قاراپ تۇرارمۇ؟ ‹نېمىشقا دىنىي دەرس ئۆتمەيسەن› دەپ سورىماسمۇ؟ ياكى باھاۋىدۇن باي ئاتىئىزمچىمۇ؟» دېگەندەك رېتورىك سوراقلارنى سورايدۇ. بۇ يەردە ئۇ، باھاۋىدۇن باينىڭ بەيتۇللا مەسچىدى يېنىدا مەكتەپ ئاچقانلىقىنى ئىنكار قىلىش بىلەنلا قالماي، ئىلى خەلقىنىڭ يېڭى مائارىپقا تۇتقان ئاكتىۋال مۇئامىلىسىنىمۇ بىراقلا يوققا چىقارماقچى بولىدۇ.

ئىلى ئۇيغۇرلىرىدا «مۇسۇلمان بار يەردە مەسچىد بار، مەسچىت بار يەردە مەكتەپ بار» دېگەن ئوبرازلىق گەپ بار. بىز رادلوفنىڭ 1862– يىلىدىكى غۇلجا دىنىي زاتلىرىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە ئېيتقان «مەسچىد ئىماملىرى بۇ رايوندىكى قانۇننى ھەقىقىي چۈشىنىدىغان ئالىملار ئىدى.» دېگەن سۆزى بىلەن 1873– يىلى رۇسلار غۇلجىدا قۇرغان زامانىۋىي مەكتەپتە قازى–كالانلارنىڭ دەرس بەرگەنلىكىدەك پاكىت، ئىلى خەلقىنىڭ ئىسلام ئەقىدىسى بىلەن مەكتەپ مائارىپىدىن ئىبارەت ئىككى مەنىۋىي ئەڭگۈشتەرنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن، بىرى كەم بولسا قەتئىي بولمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى ئاللىقاچان تونۇپ يەتكەنلىكىنى پەملەيمىز. ئايانكى، ئىلىدا قۇرۇلغان مۇتلەق كۆپ ساندىكى مەكتەپلەرنىڭ مەسچىدلەرگە يانداش ئېچىلغانلىقى، ئۇنى ئاچقۇچىلارنىڭ ئاساسەن دېگۈدەك دىنىي زاتلار ئىكەنلىكىدەك ئەمەلىيەتمۇ، يالقۇن روزىنىڭ بايىقى رېتورىك سوراقلىقرىغا قايماقتەك جاۋاپ بولالايدۇ.

نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ «تارانچى تۈركىلىرىنىڭ ھاياتى» ناملىق ماقالىسىدا، 20 يىل ئىلگىرىكى رەسم-قائىدىلەرنىڭ ئۇنتۇلۇپ كېتىپ بارغانلىقىدىن ئۆكۈنۈپ ئېيتققان «مەسىلەن، بۇلاردىن بىرى يېڭى يىلنى، نورۇز بايرىمىنى قارشى ئېلىش ئىدى. ھەممە ئۈچۈن ئۇنىڭدا بەخت – سائادەتكە ئېرىشىش ئۈمىدى بولغانلىقتىن، ئومۇمىي ئاھالە، خوتۇن- قىزلار، بىر مەيدانغا يىغىلىپ، بۇ يىلنىڭ ھەممە ئۈچۈن قۇتلۇق يىل بولۇشىنى تىلەيتتى. پۈتكۈل ئاھالە تەرىپىدىن بايرامغا مۇناسىپ مىللىي ئويۇنلار ئوينىلاتتى. موللىلارمۇ ئۇنىڭغا خوش-شادلىق بىلەن ئىشتىراك قىلاتتى.»(20) دېگەن سۆزلىرىمۇ بايىقى سۆزىمىزنىڭ دۇرۇسلىقىنى ئەسكەرتىدۇ.

بەرھەقكى، ئىلىنىڭ ئەينى ۋاقىتلاردىكى ئاساسلىق دىنىي زاتلىرى ئاساسەن دېگۈدەك قاھىرە، ئىستانبۇل، قازان، ئوفا، باغچەساراي، بۇخارا، ياركەنت قاتارلىق شەھەرلەردە ئىلىم تەھسىل كۆرۈش جەريانىدا نەزەر دائىرىسى كېڭەيگەن ھەمدە غۇلجىدىكى تەرەققىيپەرۋەر تاتار مۇئەللىملەردىن جەدىدچە تەربىيە ئېلىش نەتىجىسىدە، ئاڭ ۋە ئىدىيە جەھەتتە خېلى بۇرۇن ئويغانغان كىشىلەردىن بولۇپ، «مەدەنىي- مائارىپ يۈكسەلمىسە، مىللەت يۈكسەلمەيدۇ.» دېگەن ھەقىقەتنى ئاللىقاچان تونۇپ يەتكەن ئىدى. مۇئەللىپ مانا بۇ ئەمەلىيەتنى ئەستائىدىل ئانالىز قىلىپ باقمىغانلىقى ئۈچۈن، ئىلىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى دىنىي ئېتىقاد مۇھىتى بىلەن قەشقەر تەۋەسىدىكى يۇرتلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد مۇھىتىنى تامامەن ئوخشاش ئىدى، دەپ قارىۋالغان.

1934 - يىلى كۈزدە، «ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قارمىقىدىكى سانائىينەفسە زىيا سەمەدىنىڭ «قانلىق داغ» دىرامىسىنى جالالىدىن يەھيارى رېژىسسورلىقىدا سەھنىلەشتۈرىدۇ. دىراما قويۇلۇش ئالدىدا ھۆكىمەت دائىرلىرى دىرامىنى قويغۇزماسلىق ئۈچۈن، مەھكىمە شەرئىگە بېسىم ئىشلىتىدۇ. سانائىينەفسە مەسئۇللىرى ئويۇن مەزمۇنىنىڭ دىنغا قارشى ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، مەھكىمەئى شەرئىينىڭ قازىسى ئاسپاخۇنۇمدىن پەتىۋا سورايدۇ. ئاخۇنۇم ئۇلارغا پەتىۋا بېرىش ئۈچۈن، ھاكىمبەگ غوجا قاتارلىق جامائەت مۆتىبەرلىرى بىلەن بىللە كېلىپ دىرامىنى كۆرىدۇ. ئويۇن ئاخىرلىشىپ، ئارتىسلار تاماشىبىنلارنىڭ تەلىپى بويىچە سەھنىگە قايتا چىققاندا، ئۆز ئوغلى قېييۇمبەگ غوجىنىڭمۇ رول ئالغانلىقىنى كۆرگەن ھاكىمبەگ غوجا خۇشاللىقىدىن چاۋاك چېلىپ كېتىدۇ. ئاسپىئاخۇنۇم بولسا: «مەن بۇ ئويۇندا ئىسلامغا مۇخالىپ بىرەر سۆز-ھەرىكەتنىڭ بارلىقىنى بايقىمىدىم. جامائەت ئالدىدا ئوچۇق-ئاشكارە قويۇلسا بولىدۇ.» دەپ پەتىۋا بېرىدۇ ۋە بۇ ئويۇنغا ئەرلەرنىڭلا [illegible]نلىكىنى كۆرۈپ ئەجەبلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ «نامەھرەم بولىدۇ» دېگەن شىكايەتتىن قورقىقانلىقىنى ئاڭلاپ: «بۇنداق ياخشى ئويۇننى خوتۇن – قىزلارمۇ كۆرۈپ ئىبرەت [illegible]ى جاھىزدۇر. ئەرلەر ئىتتىن قورقمىغاندىكىن ئاخشىمى، ئاياللار كۈندۈزى كۆرسۇن!» دەپ ئىجازەت بېرىدۇ.

توي-تۆكۈنلەردە باغاق يېزىشنىڭ قانداق مەدەنىيلەشكەن تۇرمۇش ئادىتىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان بولسا كېرەك. 1926-يىلى 29- نويابىر كۈنى غۇلجا

شەھىرىدە بېسىلغان تۆۋەندىكى بىر پارچە «تەكلىپنامە» (ئەسلى «دەۋەتنامە» دەپ يېزىلغان) ئابدۇللاھەمت ئابدۇلۇھكىلى ئەپەندى جەمەتىدە شۇ پېتىچە ساقلانماقتا.
بۇ تەۋەررۈك تەكلىپنامە ئىنتايىن ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ، «دەۋەتنامە. ئىززەتلىك ھۆسەين قارابايېۋ. شەنبە كۈنى سائەت 10دا، خانىمزگە خەتنە تويىغا ئىلتىفات قىلىشلىرىنى ئىلتىماس قىلىمىز. ئېھتىرام ئىلە: نەسرىدىن شەمشىدىن ۋە زەينەدىن بىن ھاجى غەيىنەدىن.» دەپ يېزىلغان. يان تەرىپىدىكى «جۇڭخۇا مىنگو 10 – يىل جامادى ئەۋۋەل» دېگەن خەتلەردىن ئۇنىڭ ئانا نۇسخىسىنىڭ 1921 – يىلى بېسىلغانلىقى ئايان.
مانا بۇ «تەكلىپنامە» دىن ئىلدا باغاق ۋە تەكلىپنامە يېزىش ئادىتىنىڭ 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ئومۇملاشقانلىقىنى چۈشىنۈالىمىز. شۇنداقلا، يېڭى مائارىپ ئېلىپ كەلگەن مەدەنىي تۈرمۇش ھاسلاتلىرىنىڭ ئىلى خەلقىنىڭ ئۇنىۋېرسال مەدەنىيلىشىش دەرىجىسىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈش جەھەتتە، قانچىلىك ئاكتىۋال رول ئويناۋاتقانلىقىنىمۇ ئېنىق تونۇپ يېتىمىز.
مەزكۇر ماقالىدا يۇقۇرىدا قەيت قىلىنغان ئۇچ چوڭ خاتالىقتىن باشقا تارىخىي خاتالىقلارمۇ ئاز ئەمەس. سەھىپە ئېھتىياجى بىلەن بىرنەچچىسىنىلا تىلغا ئالىمەن:
مۇئەللىپ «ئىككىنچى خىل قاراش» تا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «مۇساباييفنىڭ ئىككىنچى ئوغلى باھاۋىدۇن باي 1870-يىلى يارکەنتكە چىقىپ، تاتارلار ئاچقان پەننىي مەكتەپتە ئوقۇپ كەلگەن» دېگەن مەسىلىنىڭ تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكى ھەققىدە خېلى ئورۇنلۇق گەپ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما، «1881- يىلىدىن ئىلگىرى يوق شەھەرنى شېپى كەلتۈرۈپ ماقالە- ئەسلىمىلەرنى يېزىش، توقۇلما ۋە تەسەۋۋۇرغا تايىنىپ يېزىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. » دېيىش ئارقىلىق يارکەنت شەھىرىنىڭ 1881-يىلىدىن ئىلگىرى «مەۋجۇد ئەمەسلىكى»دەك «پاكىت» نى قارىسىغىلا ئوتتۇرىغا قويىدۇ.
بىز ۋاسلىي ۋاسلىيېۋىچ رادلوفنىڭ «غۇلجا سىياھەت خاتىرىسى»دىكى «ئەپسۇسلىنارلىق ئىش شۇ بولدىكى، دەرياىنىڭ شىمالىدىكى سولۇنلار مەھەللىلىرىگە بارالمىدىم. زىيارەت قىلغۇچىلارنىڭ ئېيتىشچە، ئۇ يۇرتلارنى شەھەر-بازار دەپ ئاتايدىكەن.» ، «ئۇلار يېزا-كەنتلىرى ئېچىدىكى ئەڭ چوڭ ئىككىسىنىڭ بىرىنى يارکەنت، يەنە بىرىنى ئاقكەنت دەيدىكەن»(21) دېگەن قۇرلاردىن 1862-يىلى يارکەنت ۋە ئاقكەنتتىن ئىبارەت شەھەر ھالىتىدە كۆلەملەشكەن ئىككى يۇرتنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى ئۇقمىز. بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، 1881-يىللارنىڭ ئەينەن خاتىرىسى بولغان «كۆچ-كۆچ» قوشاقلىرىغا يۈزلىنەيلى:
ئەلنىڭ ئالدى يەتكەندۇ،
يارکەنتنىڭ بازارىغا.
تاۋاپ قىلىپ ئوتۇڭلار،
قورغاسنىڭ مازارىغا.
بۇ قوشاقتا، «يارکەنتنىڭ بازارىغا» دېگەن سۆز ئارقىلىق يارکەنتنىڭ شەھەرلەشكەن يۈرت ئىكەنلىكىدەك ئەمەلىيەتتىن بېشارەت بېرىلىدۇ. ئەگەر ئۇ شەھەر دەرىجىسىگە توشمىسا، بۇ سۆز «يارکەنتنىڭ بازارى» دېيىلمەستىن «يارکەنت بازىرى» دەپ ئېلىنغان بولاتتى. بەلكىم بۇنى «قاپىيە ئېھتىياجى بىلەن شۇنداق ئېلىنغان» دېگۈچىلەرمۇ چىقار. ئەمما تۆۋەندىكى تارىخىي پاكىت بىزنى بۇ گۇماندىن تامامەن خالاس قىلىدۇ.
چوقان چىڭگىزوۋىچ ۋەلىخانوفنىڭ «ئالتەشەھەرگە سەپەر» ناملىق كىتابىدىنىڭ غۇلجىغا مۇناسىۋەتلىك بۆلىكىدە:
«1856-يىلى 8-ئاينىڭ 3-كۈنى.
بىز يولبويى كۆلمى كىچىك توپ-توپ ئورمانلىق، ئېرىق-ئۆستەڭ ئارلىرىدىن ئۆتۈپ ماڭدۇق. ھەيدەلگەن يەر ۋە دېھقانلارنى ھېلىدىن ھېلىغا ئۇچراتاتتۇق. بەزىدە قورۇق ئىگىلىرىنىڭ ئۆڭچە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنمۇ ئۇچراتاتتۇق. بىز شېبە زەنگىسى- پولك مايورى تۇرىدىغان يارکەنت، چىغان شەھەرلىرىنى ئوڭ تەرىپىمىزدە قالدۇرۇپ، ئاقكەنتكە قاراپ ئۈدۈل يۇرۇپ كەتتۇق. » (22) دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ.
مانا بۇ پاكىت يالقۇن روزىنىڭ «1881-يىللاردىن بۇرۇن يارکەنت شەھىرى قۇرۇلمىغان» دېگەن خاتا ھۆكۈمىنى سۇغا چىلاشتۇرۇپ، يارکەنت شەھىرىنىڭ 1850-يىللاردىمۇ مەۋجۇدلۇقىدەك ھەقىقەتنى يۈزدە يۈز ئىسپاتلايدۇ.
يۇقۇرىدا، بىز يارکەنت شەھىرىنىڭ 1886- ،1887-يىللاردىكى مەدەنىيلەشكەن ھالىتىدىن خەۋەردار بولغان ئىدۇق. دەرۋەقە، بۇ نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ «تارانچىلاردا مۇئەللىم ۋە مەكتەپ مەسلىسى قانداق؟» ناملىق ماقالىسى ئېلان قىلىنغان 1911-يىلىدىن 26 يىل بۇرۇنقى ئىشلار. ئەگەر، يارکەنت شەھىرى 1881-يىلىدىن كېيىن بىنا قىلىنغان بولسا، مەزكۇر شەھەردە، 1886- ، 1887-يىللاردىكى قاينام – تاشقىنلىقتا چۆمگەن ھايات مەنزىرىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولاتتىمۇ !؟
يالقۇن روزى ئابدۇللا بوبىنىڭ 1917-يىلى غۇلجىدىن رۇسىيەگە كېتىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبنى «ئابدۇللا بوبىنىڭ رۇسىيە تەرىپىدىن غۇلجا تاتارلىرىغا ئاقساقال قىلىپ بەلگىلەنگەن فازىلجان يۇنچىنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىگە ئۆچرىغانلىقى » غا باغلاپ تەھلىل قىلىدۇ ۋە بۇ تۇتۇرۇقسىز پەرەزنى بىز ئەسكەرتىپ ئۆتكەن ئابدۇللا بوبىنىڭ شەخسىي خاتىرىسىدىكى خۇسۇسىي ئاداۋەت پۈرىقى كۆچلۈك ۋايىساشلىرىغا تايىنىپ ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ.
دېمەك، ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئۇرۇنىدىن «ئابدۇللا بوبىنى غۇلجىدىن فازىلجان ئاقساقال يەكلەپ كەتكۈزىۋەتكەن» دېگەن مەنا چىقىدۇ. بۇ يەردە مەسىلىنىڭ تىغ ئۇچى ئىلى تاتارلىرىنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋۇەر ئاقساقىلى فازىلجان يۇنچىنىڭ ئىنسانىي پەزىلىتىگە تاقىلۇاتقانلىقى ئۇچۇن، ئۇنىڭ زادى قانداق ئادەم ئىكەنلىكى ھەققىدە بىرنەچچە ئېغىز لىلا گەپ قىلىپ قويۇشنى راۋا كۆردىم.
مىرقاسىم گوسمانوفنىڭ «يېپىلمىغان كىتاب» ناملىق كىتابىنىڭ 90-بېتىدە فازىلجان ئاقساقالنىڭ ئابدۇللا بوبى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي رولى ھەققىدە مۇنۇلار يېزىلغان:
«ئەمما ئادىللىق ئۇچۇن شۇنى ئېيتىشقا تېگىشلىكىمىزكى، ئىمتىيازغا مۇناسىپ ھالدا ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىش مەسئۇلىيىتىگە ئىگە ۋە رۇسىيە گىراژدانى سۇيىتىدە، رۇسىيە كونسۇلىنىڭ پىكىر-تەلەپلىرىنى ئورۇنداشقا مەجبۇر بولۇۋاتقان فازىلجان ئاقساقال بىلەن ئابدۇللا بوبى ئارىسىدا بەزىبىر زىددىيەتلەرنىڭ تۇغۇلىدىغانلىقى ئايان. بۇنىڭ سەۋەپلىرىنى، نوقۇل بوبىنىڭ ئەسكەرتكىنچە، ئاقساقالنىڭ رېئاكسىئونلىقىدىن ئەمەس، مېنىڭچە، ئۇنىڭ (ئابدۇللا بوبىنىڭ) سالامەتلىكىنى (ئۆپكە تۇبېركۇلىيوز كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئىدى. ئاپتوردىن) ئويلاپ ئېھتىيات بىلەن باشقۇرۇشقا ئۇمتۇلگەنلىكى ھەمدە تەۋەككۈلچىلىك روھىغا ئىگە، ماكسىمالىست تەبىئەتلىك بوبىنىڭ قىزىققانلىقى، تەرسالىقىدىن كېلىپ چىقىدىغان ئېھتىماللىقلارنى ئويلاشقانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى تۇرلۇك خىزمەت ئۈستۈلى، ئىككى تۇرلۇك تاكتىكىنىڭ بىردەكلىكىدىن ئىزدەش كېرەك. بۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا، فازىلجان يۇنچىنىڭ ھەر تەرەپلىمە تىرىشچانلىقى مەيدانغا كەلتۈرگەن ئۇنۇملۇك نەتىجىلەرنى توغرا چۈشەنمىگەن بولمىز. بىرىنچىدىن، غۇلجىدا ھەقىقىي زامانۇي تاتار مەكتىپىنىڭ ئېچىلىشى، ئۇنىڭ بىناسىنىڭ سېلىنىشىغچە بولغان ھەممە ئىشلار فازىلجان ئاقساقالنىڭ يېتەكچىلىكىدە باشتۇرۇلغان. ئىككىنچىدىن، غۇلجا تاتار جامائىتىنىڭ ئۇيۇشۇپ، مەكتەپ-مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۇن ئۇزاق يىل خىزمەت قىلىشىدا ئالدى بىلەن ئاقساقالنىڭ ئىجتىھاتچانلىقى، يەكدىللىقى زور رولالارنى ئويناغان. ئۈچىنچىدىن، غۇلجا تاتار ياشلىرىنىڭ بىر قىسمىنى چەتئەللەرگە (رۇسىيە، تۈركىيە، گېرمانىيەلەرگە) ئەۋەتىپ ئوقۇتۇش ئويىنى ئوتتۇرىغا قويغان كىشىلەرنىڭ بىرى دەل ئەل ئىچىدە ئابرۇيلۇق فازىلجان ئاقساقالدۇر. تۆتىنچىدىن، جامائەتنىڭ پايدىلىنىشىنى كۆزلەپ، ئۆز ئۆيىدە شەخسىي كىتاپخانا ئېچىش ئارزۇسىنى تۇنجى قېتىم فازىلجان ئاقساقال ئەمەلگە ئاشۇرغان. بەشىنچىدىن...
خەير. بۇلارنى ساناپ ئولتۇرغاندىن كۆرە، ئۇنىڭ مەنۇئي سۈپىتىنى ۋە ئەدەپ – ئەخلاقنى چاقىنىتىدىغان مۇنۇ دوكۇمېنتقا تايانغىنىمىز دۇرۇستەك قىلىدۇ. بۇ دوكۇمېنت فازىلجان يۇنۇچىنىڭ ۋەسىيەتنامىسىدىن ئىبارەت.»(23) دېگەن قۇرلار بار.
مەزكۇر «ۋەسىيەتنامە»نىڭ تەپسىلاتى ئابدۇۋەلى مۇقىيت ئەپەندىنىڭ «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ 30-سانىغا بېسىلغان «بىر پارچە ۋەسىيەتنامىدىن ئەينى دەۋرگە نەزەر» ناملىق ماقالىسىدا بېرىلگەنلىكى ئۈچۇن، تەكرارلىمايمەن.
1913-يىلى چار رۇسىيە ژاندارمىلىرىنىڭ تەقىپلىشىدىن بېشى ئېلىپ قاچقان ئابدۇللا بوبى پازىلجان ئاقساقال باشلىق ئىلدىكى تاتار جامائەتچىلىكىنىڭ باشپاناھ بولۇشى ئايالى ھۆسنىفاتىمە ۋە قىزىنى سىدىتكەلەرنى ئېلىپ، غۇلجىغا كۆچۈپ كېلىدۇ. كەشفۇلئەسرار دامولا باشتۇرۇتقان تاتار مەكتىپىنى كېڭەيتىپ، 1914-يىلى ئىككى لىك «مەكتەبى نۇر» قىزلار مەكتىپى بىلەن «نۇر كىتابخانىسى»نى قۇرىدۇ. ئوغۇللار سىنىپىنى قوشۇمچە ئېچىپ، ئۇنى ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە ئايلاندۇرىدۇ.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

«بۇبى مەدرىسەسى» نامىلىق ماقالىنىڭ ئاپتورى مۇھەممەت مەھدىيېف ئابدۇللا بوبىنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ھارپىسىدا رۇسىيەگە كېتىشىنىڭ سەۋەبى توغرىسىدا توختالغاندا، ئۇنىڭ قىزى غەلىيەگە يازغان مۇنۇ خېتىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ:

«خەلقئارا ۋەزىيەتنى دائىم كۆزىتىپ كېلىۋاتىمەن. رۇسىيەدە ئىنقىلابنىڭ يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى بايقىدىم، جەمئىيەتتە يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەر بۇ مۆلچەرىمنى دەلىللەپ تۇرۇپتۇ. بۇنىڭغا ئىمانىم كامىل. يېقىن كەلگۈسىدە شۇنداق كاتتا ھۇرىيەتلەر بولغۇسى. بىر ئۇلۇغ سائادەتلىك، خۇشاللىنارلىق كۈنلەر تۇغۇلغۇسى. بىز ئويلاپ باقمىغان زور ئىمتىيازلار بىزگە قۇچاق ئاچقۇسى، بىز زارىقىپ كۈتكەن ئاشۇ مىنۇتلار ئاخىرى يېتىپ كەلدى. قىزىم غەلىيەكەي، يۇرتىمىزدا قىزلار مەدرىسەسى ئاچىمەن. بار كۈچۈم بىلەن تىرىشىپ، ئۇنى دارىلمۇئەللىمىن قىلىپ قۇرۇپ چىقىمەن. ئۇنىڭدا رۇسچە لىسانى مۇكەممەل ئوقۇتىمەن . ئەنە شۇل ۋاقىتتا ھەممىمىزنىڭ مىللىتىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقىمىزنى، بەك سۆيۈنەرلىك ھايات كەچۈرىدىغانلىقىمىزنى ئويلىغىنىمدا، بارچە ھەسرەتلىرىم ۋە كۆرگەن ئېغىرچىلىقلىرىمنى تامامەن ئۇنتۇپ كېتىمەن، يۈرىكىم شادلىق ئىسكەنجىسى ئىلكىدە سوقىدۇ. كۆڭلۈم مەمنۇنلۇقتىن ئاۋۇنىدۇ. ھەسرەتلىرىم كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ. ئىسسىق ياشلىرىم يۈزلىرىمنى يۇيىدۇ. چۈنكى، بۇ ھەسرەت يېشى ئەمەس، بەلكى سۆيۈنىش ۋە شادلىق ياشلىرىدۇر. »(24).

فازىلجان يۇنىچى مەشھۇر جامائەت ئەربابى سالاھىيىتىدىلا ئەمەس، ئۇلۇغ ئاتا سۈپىتىدىمۇ ئۇلۇغلاشقا مۇناسىپ كىشى. چۈنكى، ئۇنىڭ پەرزەنت تەربىيەلەش يولىدىكى تىرىشچانلىقى جەمئىيەتكە قوشقان تۆھپىسىدىن قېلىشمايدۇ. مەسىلەن، سابىق «ئىلى شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ باش مۇھەررىرى ھەبىب يۇنۇچىدەك نامدار ژۇرنالىست، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پولكوۋنىكى ئايتۇغان يۇنۇچىدەك جەڭگىۋار ئىنقىلابچى، سابىق شىنجاڭ ئىنستىتوتى فىزىماتىكا فاكولتېتىنىڭ سابىق مۇدىرى ئېرىك يۇنۇچىلار دەل ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىدۇر. شۇڭا، بىز ئابدۇللا بوبىنىڭ كېسەللىك ئاسارىتىدە مېجەزى چۈسلىشىپ، پىسخىك بىنورماللىق ھالىتىدە تۇرىۋاتقاندا يازغان، شەخسىي ئاداۋەت پۇرىقى كۈچلۈك خېتىگە ئاساسلىنىپلا، ئاقساقالنى ئەيىپلىيەلمەيمىز. دېمەك، ئابدۇللا بوبىنىڭ غۇلجىدىن كېتىش سەۋەبىنى فازىلجان ئاقساقالغىلا دۆڭگەش ئاقىلانىلىق ئەمەس.

يالقۇن روزى «يېپىلمىغان كىتاب»نىڭ ئاپتورى مىرقاسىم گوسمانوفنى تىلغا ئالغاندا، ھېچ ئىككىلەنمەيلا «تاتارىستانلىق ئاكادېمىڭ مىرقاسىم گوسمانوف» دەۋېتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، مىرقاسىم گوسمانوف 1934- يىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان بولۇپ، «تاتار مەكتەپ» ۋە «رۇس گىمنازىيەسى» دە ئوقىغان، 1955- يىلى قانۇنلۇق رەسمىيەت بىلەن تاتارىستانغا چىقىپ كەتكەن، 2006- يىلى قازاندا كۆز يۇمغان ئىدى.

ئۇ باشقا ئاپتورلارغا جەدىدچىلىكنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە «دەرس» بېرىۋېتىپ، ئۆزىنىڭمۇ تېخىمۇ كەسكىن خاتالىقلارغا يول قويغانلىقىنى سەزمەيلا قالىدۇ. مەسىلەن، ئالاقىدار تارىخىي پاكىتلارنى تولۇق دەلىللەپ كۆرمىگەنلىكى ئۈچۈن بولسا كېرەك، ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى يولغا قويغان ۋاقىتىنى خاتا ھالدا «1884-يىلى» دەپ يېزىپ، ئۇنىڭ جەدىدچە مەكتەپ ئاچقان ۋاقتى بىلەن «تەرجىمان» گېزىتىنى چىقارغان ۋاقتىنى ئىلگىرى-كېيىن قىلىپ قويىدۇ.

تاتارىستانلىق ئەدەبىياتشۇناس ۋە سىياسىي ئوبزورچى جامال ۋەلىدى جامالىدىن ئوغلى (1887-1932) رۇسچە يازغان «ئىسمائىل بەي گاسپىرىنسكى» نامىلىق ماقالىسىدا «ئۇ 1883- يىلى باغچەسارايدا نەمۇنە-ئۈلگە بولارلىق مەكتەپ ئاچتى ۋە ‹خوجائى سەبىيان›(‹سەبىيلەر خوجىسى›) نامىلىق ئېلىپبە كىتابنى تۈزدى.» (25) دەيدۇ.

ئۇ گەرچە «تەرجىمان» گېزىتىنىڭ نەشر چىققان ۋاقىتنى «1883-يىلى» دەپ توغرا يازغان بولسىمۇ، كونكېرت ئاي-كۈننى ئەسكەرتمەيدۇ. 1915-يىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان «ئىسمائىل گاسپىرالى ئالبومى» نامىلىق توپلامدىكى «ئىسمائىل بەگنىڭ مۇختەسەر تەرجىمەئى ھالى» سەرلەۋھىلىك ماقالىدا: «‹تەرجىمان›نىڭ 1-سانى 1883-يىلى 4-ئاينىڭ 10-كۈنى چىققانىدى.»(26) دەپ يازسا، رىزائىددىن بىن فەخرىددىنى «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1914- يىللىق 21-، 24- سانلىرىغا چىققان «ئىسمائىل بەگ گاسپىرىنسكى» نامىلىق ماقالىسىدا: « ‹تەرجىمان› گېزىتىنىڭ تۇنجى نۇسخىسى مىلادىيە 1883-يىلى 10-ئاپرېل ۋە 15-جامەدىئەل ئاخىرىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغانىدى.» (27) دەپ تېخىمۇ ئوچۇق مەلۇمات بېرىدۇ.

يالقۇن روزى ئىسمائىل بەگ غاسپىرالىنىڭ شاگىرتى، ئوتتۇرا ئاسىيا جەدىدچىلىرىنىڭ 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى داھىيىسى مەھمۇد خوجا بېھبۇدى (1875-1919) نىڭ ئىسمىنى «مەھمۇد خوجا بەھبۇدى» دەپ خاتا ئاتايدۇ. بېھبۇدى سۆزىنىڭ پارسچە مەنىسى «مەنپەئەت يەتكۈزگۈچى» بولۇپ، ئەگەر «بەھبۇدى» دەپ ئېلىنسا، ئۇ ئاڭلىتىدىغان مەنامۇ تۈپتىن ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

ئۇ يەنە نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوفنى سۈپەتلىگەندە، «ئۇيغۇر جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم باشلامچىلىرىدىن بىرى» دېگەن سۆزنى يەڭگىلتەكلىك بىلەن ئاغزىدىن چىقىرىۋېتىدۇ. ئابدۇللا روزىباقىيېفنىڭ نەزەرغوجىنى 1927-يىلى ئىنىسى ئابدۇمېجىت روزىباقىيېفقا تونۇشتۇرغاندا ئېيتقان «خەلقىمىز ئىچىدىن چىققان پېشقەدەم ئەدىب، دېموكرات»،(28) «تاتارلارنىڭ ئورىنبۇرگدا چىقىدىغان ‹شۇرا› ژۇرنىلىدا ۋە باشقا ژۇرناللار سەھىپىلىرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى رۇسىيەدىكى تۈركىي خەلقلەرگە تونۇشتۇرغان مۇتەپەككۇرلارنىڭ بىرى»(29) دېگەن باھاسى ناھايىتى لىللا بولۇپ، ئۇنىڭغا ئابدۇمېجىت روزىباقىيېفنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىنىڭ بىرى»، «ئاتاقلىق جامائەت ئەربابى، ئىجتىھاتلىق تارىخچى»(30) دېگەن باھالىرىنى قوشۇش ئەڭ مۇۋاپىپىق.

مۇئەللىپنىڭ «1870- يىللاردا باھاۋىدۇن باي تۇغۇلمىغان ياكى تۇغۇلغان بولسىمۇ ئېغى يوق ئىشتان كىيىپ يۈرگەن گۆدەك چاغلىرى ئىدى.» دېگەن گەپلىرىگە كۆڭۈلنى غەش قىلغۇدەك ئاتىكارچىلىق سىڭگەن. مۇسابايېفلار جەمەتىدىكىلەر بوۋىسى ھۈسەن باينى «1844- يىلى تۇغۇلۇپ، 1926- يىلى ۋاپات بولغان.» دەپ قارىسا، باھاۋىدۇن باينى «1851- يىلى تۇغۇلۇپ، 1928- يىلى ۋاپات بولغان.» دەپ قارايدۇ. مەزكۇر جەمەت ئىلىدىكى كاتتا ۋە مەرىپەتلىك جەمەتلەردىن بولۇپ، ئۇلار ئىچىدە قېيۇم مۇسابايېف، سابىت مۇسابايېف، مەجىت مۇسابايېف، جاۋۇت مۇسابايېف، تەلئەت مۇسابايېف، ئەنۋەر مۇسابايېفلاردەك زېرەك زاتلار چىققان. ئولارنىڭ ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان ۋاقتىنى خاتا دەپ بېرىشى ناتايىن. چۈنكى، ھەرقانداق مۇسۇلمان بەندىسىنىڭ يېشى ئۇ ئۆلۈپ مېيىت نامىزى چۈشۈرۈلىشتىن بۇرۇن ئېنىقلىنىدىغان، ھەتتا تۆھمەت يېشىمۇ شاھىدلارنىڭ بېكىتىشىدىن ئۆتكۈزىلىدىغان تۇرسا، ئۇستىخان ئىگىلىرىنىڭ سۆزىنى قانداقمۇ يالغانغا چىقارغىلى بولسۇن ؟!

ئاكا-ئۇكا مۇسابايېفلار ئىجتىمائىي تەسىرى كۈچلۈك كاتتا كىشىلەر. بىز ئۇلارنىڭ ھاياتىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ مىنگو دەۋرى ئارخىبلىرىدىن چىقىش ئېھتىماللىقىنى ئەستائىدىل ئويلاشمىساق، بۇ ھەقتىكى تالاش-تارتىشتا سالماق بولمىساق بولمايدۇ. گەرچە يالقۇن روزى ئۇلارنىڭ تۇغۇلغان يىلىنى ئەخمىقانە پەرىزىگە تايىنىپ ئىنكار قىلغان بولسىمۇ، بۇ ھەقتە كىتابخانلارنى قايىل قىلغۇدەك ئىسپات كۆرسەتمەيدۇ. بۇ يەردە مەن مۇسابايېفلار جەمەتىنىڭ كەتمىنىنى چاپماقچى ئەمەس. ھۈسەن باي ۋە باھاۋىدۇن بايلار نەسەب جەھەتتىن مەزكۇر جەمەتكە تەۋە بولسىمۇ، جەمئىيەتكە قوشقان تۆھپىسى بەدىلىگە پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىگە تەۋە كىشىلەر. مۇئەللىپنىڭ باشقىلارنىڭ نەسەبى ئۈستىدە قەلەم تەۋرەتكەندە ئىلمىي قەلەمكەشلىك سۈپىتىنى ساقلاپ، ئىنسانىي ئەخلاققا يات ئىبارىلەرنى ئىشلىتىشتىن ھەزەر ئەيلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. مۇبادا ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى غەزەب بىلەن مەيدانغا چۈشۈپ « بوۋىمىزنىڭ يېشى ھەققىدە پالان- پۇستان دېيىشكە نېمە ھەددىڭ؟ » دەپ تاناۋىنى تارتسا، زادى نېمە دېگۈلۈك !؟

ئەمدى يالقۇن روزى تىلغا ئالغان غۇلجىلىق ھاجى سوفى مەسۇم ئەپەندى ھەققىدىكى بايانلارغا كېلەيلى.

ماقالىدا، ئۇ، بىر قارىماققا ھاجى سوفى ئوغلى مەسۇم ئەپەندىنى «بۇ ئادەم ئىلىنىڭ يېڭى مائارىپ ئىشلىرىدىكى تۆھپىسى ئەڭ زور پېشىۋا مائارىپچىلارنىڭ بىرىدۇر.» دەپ ئۇلۇغلىغاندەك كۆرىنىدۇ ۋە ئۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ خېلى ساۋابلىق ئىش قىلغاندەك تەسىرات بېرىدۇ. ئەمما، تازا سەگەكلىك بىلەن تەپەككۇر يۈرگىزىدىغان بولساق، بۇ «ساۋاب»نىڭمۇ تۈۋى تۆشۈك ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. دەرۋەقە، ئۇ «مېھنەت»تىن «مىننەت»نى ئەلا بىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان بولۇپ، مەسۇم ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ ئاۋانگارتلىرى ئاكا-ئۇكا مۇسابايېفلار» غۇلجىدا ئاچقان «مەكتەبى ھۈسەينىيە»نىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىكەنلىكى ۋە ھۈسەيىن مۇسابايېفنىڭ تۈرتكىسىدە ئاۋۋال تاتارىستاننىڭ باغچەساراي شەھىرىگە، ئاندىن تۈركىيەگە بېرىپ ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەنلىكىدەك پاكىتنى مەقسەتلىك پەش قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۆزى كۆككە كۆتۈرگەن «پېشىۋا مائارىپچى» لىق سۈپىتىنى بىراقلا يەرگە ئۇرىدۇ. مانا بۇ مۇئەللىپنىڭ «مۇسابايېفلار بولمىسا، ئىلىدا يېڭى مائارىپ باشلانمايتتى» دېگەن بىمەنە قاراشنى «ساماننىڭ ئاستىدىن سۇ يۇگرىتىش» ھىيلىسى بىلەن بازارغا سالغانلىقى بولماي، نېمە!؟

[illegible]نكى، مۇئەللىپنىڭ قاتمال تەپەككۇرى «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ‹پاتېنت ھوقۇقى› پەقەت ئاتۇشلۇقلارغىلا خاس، مەيلى قايسى يۇرت مائارىپى بولۇشىدىن [illegible]بنەزەر، باشلانغان ۋاقتى ئاتۇشنىڭكىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك!» دېگەندىن ئىبارەت تار يۇرتۋازلىق ئىدىيەسى چەمبىرىكىگە بەنت بولغانلىقتىن، گويا سۇن مايمۇن تاڭ راھىبىنىڭ «چەمبىرەك ئەپسۇنى»دىن قۇتۇلالمىغاندەك بۇ خەتەرلىك ئىدىيە چەمبىرىكىدىن قۇتۇلالمايدۇ.

يالقۇن روزى ئىلدا يېڭى مائارىپنىڭ ئانا يۇرتىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدىن بالدۇر باشلانغانلىقىغا تۇرتكە بولغان بايراقدار مەرپەتچىلەرنى بىرمۇ بىر يىغىتىپ تاشلاشنى ماقالىسىنىڭ ئاساسلىق مەۋقەسى قىلغاچقا، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ مەشئىلىنى كۆچ ئۆلۈپ كۆتۈرۈپ ماڭغان زاھىت ئەپەندى، ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپەم قاتارلىق پىشۋا مەرپەتچىلەرنى بىرمۇ- بىر يىغىتىپ تاشلاپ، ئىلى مائارىپىنى مەنىۋي تۈۋرۈكسىز قالدۇرۇش غەرىزىگە يەتمەكچى بولدۇ.

بىز مۇلاھىزە قىلۇاتقان «ئىلدا يېڭى مائارىپ قانداق باشلانغان» ناملىق بۇ ماقالە يالقۇن روزىنىڭ شىنجاڭ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغىنىۋاتقان ئەجداد روھى» ناملىق كىتابىغىمۇ بېرىلدى. ئۇنىڭغا 1902-يىلى ۋە 1904-يىلى يېزىلغان مەسۇم ئەپەندىنىڭ ئالقىدار ئىككى پارچە خەت كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، خەتنىڭ بىر پارچىسى ئوسمان ئىمىپېرىيەسىنىڭ مائارىپ نازىرى جەلالدىن تەرىپىدىن مەسۇم ئەپەندىنىڭ «نەمۇنە تەرەققىي مەكتىپى»دە ئوقۇش ئىلتىماسى ئاساسىدا سۇلتانلىق باش كاتىپىغا، يەنە بىر پارچىسى مەسۇم ئەپەندى تەرىپىدىن ئاكا-ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ نامىدىن ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىدكە يېزىلغان.

مانا بۇ ئىككى پارچە خەت مەسۇم ئەپەندىگە ئالاقىدار بولغانلىقى ئۇچۇن، چاغاتاي يېزىقىنى قېنىق بىلىدىغانلارغا ئوقۇتۇپ باقماقچى بولدۇم. ئۇچ نەپەر كىشىگە ئايرىم-ئايرىم ئوقۇتۇش ئارقىلىق يالقۇن روزى تەمىنلىگەن بۇ ئىككى پارچە خەتنىڭ «فوتو نۇسخىسى» بىلەن ئۇ بىزگە سۇنغان «يەشمە نۇسخىسى»نىڭ مەزمۇن جەھەتتىن تۇپتىن ئوخشاشمايدىغانلىقى ۋە «يەشمە نۇسخىسى»دىكى ئالاقىدار يىلنامىلەرنىڭ «فوتو نۇسخىسى» دا ئەسلا مەۋجۇد ئەمەسلىكىنى بايقاپ، ھاڭ- تاڭ قالدىم.

ئەگەر، بۇ ئىككى پارچە خەتنىڭ مۇئەييەن مەقسەتتە جۇنەدەپ يېزىلغانلىقى ئىسپاتلانسا، 1980-يىللاردا ئاتالمىش «تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شائىرى كەكمەنرىنىڭ خەنزۇچە يازغان شېئىرى» نامىدا ئويدۇرۇپ چىقىلىپ، مەتبۇئات ساھەسىدە قارا يۇمۇر پەيدا قىلغان شېئىر سەتچىلىكى ۋەقەسىدىن كېيىنكى يەنە بىر قېتىملىق مەتبۇئات سەتچىلىكىنىڭ چۇمپەردىسى ئېچىلماي قالمايدۇ. بۇ ھەقتە ئايرىم ماقالە يېزىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغانلىقتىن، تەپسىلىي مۇلاھىزەمنى كېيىنگە قالدۇرىمەن.

قېنى، ئەمسە، ئۆز گېپىمىزگە قايتىپ كېلەيلى.

ئەيسا جان مۇسا، ئىمىن ئىبراھىملارنىڭ «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 4-سانىدىكى «ئىلى يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» بايان ناملىق ماقالىسىدا، «شۇ يىللاردا ئىلىدىكى ياشلار ئىچىدە چەتئەلگە چىقىپ ئوقۇشنى ئارزۇ قىلغۇچىلارنىڭ بىر قىسىملىرى ھۇسەيىن ئەپەندى باشچىلىقىدا ئۆز خراجىتى بىلەن ئوقۇشقا ماڭغان. يەنە بىر قىسىم ياشلارنى باھاۋدۇن باي ئۆز مال- مۈلكىنىڭ زاكات پۇلى ھېسابىغا تۇرکىيەگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. چەتكە ئوقۇشقا چىققانلارنىڭ ئالدى 1913-يىلى ئوقۇش پۈتكۈزۈپ قايتىپ كېلىپ، ئۆز كەسپى بويىچە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئىشلىدى. بىر قىسمى بەيتۇللا مەسچىدى يېنىدىكى پەننىي مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ مەكتەپكە «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دەپ نام بېرىلدى. كېيىن «ئىلى مەكتەپ»كە ئۆزگەرتىلدى.» دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ.

ئىمىن ئىبراھىم، ئەدھەم ئابدۇمېجىتلارنىڭ «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ 11-سانىدىكى «تۇنجى مەرپەت بۆشۈكى «ئىلى مەكتەپ» توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدىمۇ، «باھاۋدۇن باي شۇ يىللاردا، بىر قىسىم ياشلارنى ئۆز مال-مۈلكىنىڭ زاكات پۇلى ھېسابىغا تۇرکىيەگە ئوقۇشقا چىقارغان. ئۇلارنىڭ ئالدى 1913-يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىپ «ئىلى مەكتەپ»تە ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇرىلدۇ. شۇ مەزگىلدە، بۇ مەكتەپنىڭ نامى بىر مەزگىل«ھۇسەينىيە مەكتەپ» دەپ ئاتالغاندى. كېيىن، يەنە «ئىلى مەكتەپ» دېگەن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.» دېگەن قۇرلارنى ئۇچرىتىمىز.

بۇنىڭدىن بىز خەلپەت زاھىت ئەپەندى نام بەرگەن «ئىلى مەكتەپ» نىڭ 1913-يىلىدىن كېيىن، بىر مەزگىل «ھۇسەينىيە مەكتەب» ئاتالغانلىقىدەك تەخمىنى ئۇچۇرغا ئېرىشىمىكەمۇ، ئەمما، ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئىلىدا «مەكتەبى ھۇسەينىيە» ئاتالمىدىغان بىرەر مەكتەپنىڭ مەۋجۇدلۇقىغا ئائىت ئۇچۇرغا زادىلا ئېرىشەلمەيمىز.

قېيۇم مۇساباييفنىڭ (باھاۋدۇن باي مۇساباييفنىڭ تۇرکىيەدە ئوقۇغان ئوغلى) 1984-يىلى 2-ئاينىڭ 15-كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشكە يېزىپ تاپشۇرغان مۇنۇ ماتېرىيالى بايىقى گۇمانىمىزنى تېخمۇ كۈچەيتىدۇ:

«باھاۋدۇن مۇساباييۋ 1906-يىلى قەشقەر ئۇستىنئاتۇش ئېكىساق كەنتىدىن تۇرسۇن ئەپەندى، قەشقەر شەھىرىدىن قادىر ئەپەندى، مۇھىدىن ئەپەندى، غۇلجا شەھىرىدىن مەسئۇد ئەپەندى، ئابدۇراھمان ئەپەندى، غۇلجا تۇرپانىيۇزىدىن مەسۇم ئەپەندى، غۇلجا شەھىرىدىن سەئىد ئەپەندى بوتابايوف قاتارلىق بىرقانچە ياشلارنى تۇرکىيەنىڭ ئىستانبۇل، لۇڭانىڭ بېيرۇت شەھىرىگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەندى. بۇ ئوقۇغۇچىلار ئىستانبۇل، بېيرۇت شەھەرلىرىدە تۇرکچە، فرانسۇزچە، ئىنگلىزچە ئوقۇش بىلەن ئوقۇتقۇچىلىق، تەنتەربىيە، سپورت، دوختۇر قاتارلىق كەسپلەرنى ئوقۇپ 1913- يىلى ئوقۇشنى تۈگىتىپ قايتىپ كەلگەن. جۇڭگودا شىنخەي ئىنقىلابى غەلبە قىلىپ، سۇن جۇڭشەن ئەپەندى زوڭتۇڭلۇقتا سايلانغاندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قەشقەر، غۇلجا قاتارلىق شەھەرلەردە ئېچىلغان خەنزۇچە تەرجىمانلارنى يېتىشتۇرۇش مەكتەپلىرىگە نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ كېسىم-كېچەك، يېمەك-ئىچمەك، ئوقۇش خراجەتلىرىنى تولەپ، خەنزۇچە ئوقۇتقاندى. مەسلەن، بۇلاردىن ئازادلىقتىن كېيىن، 1960-يىللارغىچە تەرجىمان بولۇپ، غۇلجا شەھىردە خىزمەت قىلغان داۋۇت موللا، قەشقەر ئاتۇش ئېكساق يېزىسىدىن مەرھۇم نىيازى، مەھەممەت قاتارلىقلار مىسال بولالايدۇ. 1913-يىل تۇركىيە ئىستانبۇل، لېۋان بېيرۇتلاردىن مېدىتسىنا ئىنستىتوتى، سەفەر مەكتىپى، بېيرۇتتىكى ئىنگلىزچە، فرانسۇزچە كوللەژ قاتارلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرۈپ غۇلجا، قەشقەر شەھىرىگە قايتىپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلاردىن مەسئۇد ئەپەندى، ئابدۇراھمان ئەپەندى، مەسۇم ئەپەندى، قادىر ئەپەندى، جېرجىس ھاجىلارنى ئوقۇتقۇچى قىلىپ، غۇلجىدا «دەرنەك» مەكتىپى ئىسملىك باشلانغۇچ مەكتەپ تەشكىل قىلغاندى. قوشۇمچە تىياتىر ئۈيۈشتۇرۇپ، ياشلارنى تەشكىللەپ، مەدەنىي مائارىپنى تەشۋىق قىلغان جاھالەت، نادانلىقنى تەنقىد قىلدىغان پېسلارنى (سەھنە ئەسىرىنى) ئويناپ چىققاندى. شۇ ۋاقىتتىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ چېقىمچىلىقى نەتىجىسىدە ئەكسىيەتچىل ئەمەلدارلار مەكتەپنى ياپتۇرۇپ، ئابدۇراھمان ئەپەندى، مەسئۇد ئەپەندى، جېرجىس ھاجىلارنى قۇمۇلغا پالىغاندى. شۇنىڭدىن باشقا ھازىرقى غۇلجا شەھىردىكى سەفەر شۆيۈەننىڭ ئورنىغا 1912-يىلى باھاۋدۇن مۇساباييۋ مۇساباييۋلارنىڭ خراجىتى بىلەن بىر مەكتەپ ياسىتىپ، مەكتەپنىڭ نامىنى «مەكتەپ قورۇ» دەپ ئاتىغاندى. بۇ مەكتەپتە 200 گە يېقىن ئوقۇغۇچى ئوقۇتۇلغاندى. بۇ بالىلارنىڭ ھەممىسى يېتىم بالىلار بولۇپ، بۇلارنىڭ تاماق، كېسىم-كېچەك، دەفتەر-قەلەم قاتارلىق ھەممە خراجەتلىرىنى مۇساباييۋلار قامداپ بەرگەندى. بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ چىققان بالىلار تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيەسىدە مەلۇماتقا ئىگە بولۇپ، قوشۇمچە تېرە زاۋۇدىدا ھېساباتچى، شورنىك، پىرىيومچىك، سېلىسار، توكار، تېرە ئىشلەپچىقىرىدىغان تېخنىكا ئوخشاش كەسپىلەرنى ئىگەللەپ چىققاندى. مەسلەن، بۇلاردىن غۇلجا مۇنداق ئۇچۇن-تۇرت يىل بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن ساۋۇت ئاكام بىلياڭخاڭ (بىلياڭخاڭ ئەمەس، بىلياڭخان. چۇنكى، ئۇ بىلياڭسكى دېگەن رۇس سودىگەر بىلەن لاپۇتلىشىپ تىجارەت قىلغانلىقى ئۈچۇن، شۇنداق ئاتالغان. ئاپتوردىن) سايۇزغا چىقىپ كەتكەن زۇنۇن تېيىپوق، ئابدۇرۇپ موللام، سانائەت نازارىتىدە جۇرنەل بولۇپ ئىشلىگەن (ھازىر بۇ كىشى تۇرت-بەش يىل بۇرۇن ۋاپات بولۇپ كەتتى) ئاتۇش ئېكساقلىق شاۋۇدۇن ئاكاملارنى مىسالغا ئالساق بولىدۇ.»

بۇنىڭدا، مۇساباييۋلار 1912–يىلى ئاچقان مەكتەپنىڭ « مەكتەپ قورۇ » دەپ ئاتىلىدىغانلىقى، مەسۇم ئەپەندى قاتارلىقلارنىڭ 1913-يىلى تۇركىيەدىكى ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ كېلىپ، مۇساباييۋلار غۇلجىدا تەشكىل قىلغان «دەرنەك» مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولغانلىقى تىلغا ئېلىنسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭدىن بۇرۇن غۇلجىدا «مەكتەبى ھۇسەينىيە» نامىدىكى جەددىچە مەكتەپنىڭ بارلىقى، مەسۇم ئەپەندىنىڭ ئۇنىڭدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغانلىقى پەقەتلا تىلغا ئېلىنمايدۇ. قېيۇم مۇساباييۋ مۇساباييۋلار جەمەتىدىن چىققان ئەڭ كاتتا زىيالىي تۇرۇقلۇق ئۆز جەمەتىگە مۇناسىۋەتلىك مانا مۇشۇنداق مۇھىم ئۇچۇرنى ئۇنتۇپ قېلىشى، ئەجدادلىرى قۇرغان مەكتەپلەرنى ئەسكە ئالالماسلىقى ئەقىلگە سىغارمۇ !؟

گۈلسۇم سەلەي خانىمنىڭ «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» 18- سانىدىكى «ئىلىنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش تارىخىدىن سۆز» ناملىق ماقالىسىدا: « 1920- يىلى مەسۇم ئەپەندى غۇلجا شەھىردە «دەرنەك» مەكتىپى نامىدا ئاقارتىش مەكتىپى ئاچىدۇ. ئوقۇغۇچىلارغا پەننىي دەرسلەرنى ئوقۇتىدۇ. جۇملىدىن ھۆسنخەت، رەسىم، تەنتەربىيە، دەرسلىرىنى تەسىس قىلىدۇ. كېيىنچىرەك تېخمۇ كۆپ پەنلەر ئۇتتۇلىدۇ.

چەتئەللەردە ئوقۇپ كەلگەن ئەپەندىلەر خەلق مائارىپىنى گۈللەندۈرۈش، ئىلىم-پەن ئەھلىنى يېتىشتۇرۇش يولىدا ھارماي- تالماي، ئېگىلمەي-سۇنماي كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا بەزى مۇتەئەسسىپ قارا كۆچلەر ‹جەددىچە كالتە قۇيرۇقلار كۆپىيىپ كەتتى› دەپ ئۆسمۈرلەرنىڭ پەننىي بىلىم ئېلىشىغا قارشى [illegible]، مەسۇم ئەپەندىنىڭ «دەرنەك مەكتىپى›نى يېپىشقا قىستايىدۇ. مەسۇم ئەپەندى يۇرت ئىچىدە ئىناۋەتلىك، قابىلىيەتلىك، مەرپەتپەرۋەر زىيالىي بولغانلىقى ئۈچۈن، –مەرپەت يولىدىكى ئىرادىسىدىن يانمايدۇ. ئەۋلادلار ئۈچۈن ئىلىم-پەن، مائارىپنىڭ نەقەدەر زۆرۈر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ، كۆپ ساندىكى ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدۇ. شۇ ۋەجدىن مەسۇم ئەپەندى قۇرغان «دەرنەك» مەكتىپى ئۆزۈن مۇددەت مەۋجۇد بولۇپ تۇرالىدى. بۇ مەكتەپتە نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار

ئەۋلاد گۇرۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تەربىيەلىنىپ يېتىشتۈرۈلدى. شۇ زامانلاردا ئىسمائىل خەلپەت دېگەن كىشى ‹دەرنەك مەكتىپى›نى مەدھىيەلەپ تۆۋەندىكى شېئىرنى يازغان ئىدى:

بۇ مەكتەپ بېغىدا ئېچىلدى گۈل ئەترە رەيھان،

غۇلجا شەھرىدە خۇشبۇي ھىدى سۈردى دەۋران.

1930- يىللىرى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى ‹دەرنەك مەكتىپى› تاقالدى.» دېگەن پاكىتلىق قۇرلار بار. ئۇنىڭدا، مەسۇم ئەپەندىنىڭ 1920- يىلى «دەرنەك» مەكتىپىنى نامىدا مەكتەپ ئاچقانلىقى قەيت قىلىنسىمۇ، ئەمما، غۇلجا ۋە ئاتۇشتا «مەكتەبى ھۈسەينىيە» دېگەن مەكتەپنىڭ بار ئىكەنلىكى ھەققىدە ئېنىق ئۇچۇر بېرىلمەيدۇ.

تارىخىي يازمىلاردىن ئايانكى، 1924- يىلى غۇلجىدا ئاتاقلىق مەرىپەتچى ھۈسەينبەگ يۇنۇسۇفنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئەسلىدىكى «ئۈچدەرۋازا مەكتەپ» ۋە «ئۈمىد» مەكتەپلەر ئاساسىدا، بىر زامانىۋىي پەننىي مەكتەپ بارلىققا كەلگەن ئىدى. ھۈسەينبەگ يۇنۇسۇف 1935-يىلى 4-ئايدا، شېڭ شېسەي ھاكىمىيىتى ئۈرۈمچىدە ئاچقان «ئاۋام قۇرۇلتىيى»دىن قايتىۋېتىپ، كەڭسايدا ماشىنا ھادىسىسىگە ئۇچراپ قازا قىلغاندىن كېيىن، غۇلجا جامائىتى ھەسىنەم پالتىبايوف، نەسرۇللا بايلارنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، مەرھۇمنىڭ مەكتەپكە سىڭدۈرگەن تۆھپىسىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بۇ مەكتەپنىڭ نامىنى «ھۈسەينىيە مەكتىپى»گە ئۆزگەرتىدۇ.

يۇقۇرقىلارنى تارىخنىڭ چىنلىق مەنتىقىسى بويىچە ئەستائىدىل ئانالىز قىلىپ كۆرسەك، يالقۇن روزى «مۇتلەق ھەقىقەت» سۈپىتىدە كۆتۈرۈپ چىققان «ئاكا–ئۇكا مۇسابايېفلار 1899-يىلى ئۈستىنئاتۇشنىڭ ئېكساق كەنتىدە جەدىدچە مەكتەپ ئاچقان.» دېگەن قاراشنىڭ تازا پۇت دەسسەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. ھەتتا ئۇنىڭ «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ئاتۇشتىن باشلانغان» دېگەن بىرتەرەپلىمە قاراشنى زورۇقۇپ «ئىسپاتلاش» مەقسىتىدە ئويدۇرۇپ چىقىلغان «پاكىت» بولۇش ئېھتىماللىقىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىز.

مائارىپتىكى يېڭىلىق ئىزچىللىق ئارقىلىق مۇستەھكەملىنىدۇ ۋە ئۆز ئۆزىنى تولۇق نامايان قىلالايدۇ. «1899–يىلى ئېكساقتا جەدىدچە مەكتەپ قۇرۇلغان » دېگەن قاراشقا ماقۇل دەپمۇ تۇرايلى. ئەمما مەزكۇر مەكتەپنىڭ ئېچىلا-ئېچىلمايلا تاقىۋېتىلگەنلىكى ۋە تەرەققىيات ئىزچىللىقىنى ساقلىيالمىغانلىقىنىڭ ئۆزىلا، بۇ مەكتەپنىڭ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق بىر ئېقىننىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولىدىغانلىقى ئېنىق. باشلىنىش نۇقتىسى ئۈزۈلۈپ قالغان ئېقىننىڭ ئۇلغىيىپ ئەزىم دەرياغا ئايلىنالمايدىغانلىقى كۆپچىلىككە تېخىمۇ ئايان بولسا كېرەك. نۇشىرۋان يائوشېفنىڭ قەشقەر تەۋەسىدە بىرمۇ ئىپتىدائىي مەكتەپنىڭ يوقلىقى ھەققىدىكى بايانلىرى ۋە باشقا پولاتتەك پاكىتلار ئېكساقتا قۇرۇلغان بۇ مەكتەپنىڭ ئىزچىل مەۋجۇد بولۇش ئاساسىنى ساقلىيالمىغانلىقىدەك ئەمەلىيەتنى ئىسپاتلىشىمىزغا يېتەرلىك دەلىل بولالايدۇ. ئەگەر ئۇ ئۆز تەرەققىيات ئىزچىللىقىنى ساقلىيالىغان بولسا نۇشىرۋان يائوشېف كەلگەن 1915- يىللارغىچە سۆزسىز مەۋجۇد بولۇپ تۇرالىغان ۋە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئۈزۈلمەس ئېقىنىغا ئايلىنالىغان بولاتتى. مانا بۇ تارىخىي ئەمەلىيەت بۇ مەكتەپنىڭ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولالمايدىغانلىقىنى دەلىللەيدۇ.

ئىلىدا قۇرۇلغان پەننىي مەكتەپلەر گەرچە تارىخنىڭ تۈرلىك بوران-چاپقۇنلىرىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ مەۋجۇدلۇق ئاساسى ۋە تەرەققىيات ئىزچىللىقىنى يوقىتىپ قويمىغان. مەسىلەن، زاھىت ئەپەندى نام بەرگەن «ئىلى مەكتەپ» بىلەن ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپەم قۇرغان «تائالىيە» مەكتەپلەرنىڭ ئىزچىل تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنگىچە مەغرۇر قەد كۆتۈرۈپ تۇرالىغانلىقىنىڭ ئۆزىلا، بۇ سۆزىمىزنىڭ نەقەدەر توغرىلىقىنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

دېمەك، ئىلىدا پەننىي مەكتەپلەرنىڭ ئانا يۇرتىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەنلىكى، مۇستەھكەم ئاساس، پۇختا قەدەم، كۆلەملەشكەن ھالەتتە ئىزچىل تەرەققىي قىلىپ، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئۈزۈلمەس ئېقىنىغا ئايلىنالىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ ئەمەلىيەت ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئاتۇشتىن ئەمەس، ئىلىدىن باشلانغانلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي ھەقىقەتنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

قېنى ئەمىسە ئىلىدىكى ئانا مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلغان يىل تەرتىپىگە ۋىجدان كۆزىدە سىنچىلاپ قاراپ باقايلى:

غۇلجا شەھرىدىكى «بەيتۇللا مەكتەپ» (1823-يىلى)، «ئىلى مەكتەپ» (1869-يىلى)، رۇسلار قۇرغان «غۇلجا مەكتەپ» (1873-يىلى) ، قورغاس مازاردىكى «مازار مەكتەپ» (1875-يىلى)، چاپچالدىكى «قاينۇق مەكتەپ» (1883-يىلى)، توغرىكۆۋرۈكتىكى «ئۆرنەك» مەكتەپ (1890-يىلى)، چاپچال جاغىستايدىكى «سېدە مەھەللە مەكتەپ» (1894-يىلى)، «ئەلاباي مەسچىد مەكتەپ» (1895-يىلى)، چىلپەڭزىدىكى «چىلپەڭزە مەكتەپ» (1895-يىلى)، قورغاس مازاردىكى «قىزلار مەكتەپ» (1896-يىلى)، غۇلجا شەھرىدىكى «ئەنجان مەكتەپ» (1896-يىلى)، غۇلجا ناھىيەسىدىكى «چۇلۇقاي مەكتەپ» (1897-يىل)، «ئارىئۆستەڭ مەكتەپ» (1897-يىلى)، «پەنجىم مەكتەپ» (1898-يىل)، غۇلجا شەھرىدىكى «تائالىيە» مەكتەپ (1898-يىلى)، «نوغاي مەكتەپ» (1899-يىلى)، سۈيدۈڭدىكى «بازار ئىچى مەكتەپ» (1900-يىلى)، غۇلجىدىكى «مەكتەبى كەشفىيە» (1901-يىلى)، «ئۈچدەرۋازا مەكتەپ» (1903-يىلى)، قورغاس لوسىگۇڭدىكى «ئويمەھەللە مەكتەپ» (1903-يىلى)، چاپچال جاغىستايدىكى «ئۆي مەكتەپ» (1905-يىلى)، غۇلجا شەھرىدىكى «قىزىلكۆۋرۈك مەكتەپ» (1905-يىلى)، «ناغرىچى مەكتەپ» (1906-يىلى)، «دادامتۇ مەكتەپ» (1909-يىلى)، سۈيدۈڭدىكى «چولپان» مەكتەپ (1910–يىلى)، «نوغايتۇ مەكتەپ» (1910- يىلى)، چاپچالدىكى «جاغىستاي مەكتەپ» (1910- يىلى)، غۇلجا شەھرىدىكى «قىزلار مەكتىپى» (1911-يىلى)، «مەكتەپ قورۇ» (1912–يىل)، پەنجىمدىكى «تۆۋەنكى مەسچىد مەكتىپى» (1912-يىلى)، نىلقىدىكى «سۇپتاي مەكتەپ» (1913-يىلى)، «تاتار مەكتەبى نۇر» (1914-يىلى)، قورغاس مازاردىكى «نىجات» مەكتەپ (1914-يىلى)، غۇلجا شەھرىدىكى «خانىقا مەكتەپ» (1915-يىلى)، «تۇران» مەكتەپ (1915–يىلى)، نىلقىدىكى «كونىبازار مەكتەپ» (1916-يىلى)، غۇلجا ناھىيەسىدىكى «سۇلتانئۇۋەيىس مازار مەكتەپ» (1917-يىل)، كۈنەستىكى «بەشتۆپە مەكتەپ» (1918-يىلى)، دۆڭمازاردىكى «تار مەكتەپ» (1918-يىلى)، غۇلجا شەھرىدىكى «رۇس مەكتەپ» (1918-يىلى)، نوغايتۇدىكى «ئىتتىپاق» مەكتەپ (1919-يىلى)، نىلقىدىكى «نىلقا ئۇيغۇر مەكتىپى» (1919-يىلى)، « رۇس مەكتەپ» (1919-يىلى)، تېكەستىكى «قوۋا مەكتەپ» (1920-يىلى)، توققۇزتارادىكى «ئۇتتۇربۇلاق مەكتەپ»(1920- يىلى)، غۇلجا قارىدۆڭدىكى «ئىقبال» مەكتەپ (1920-يىلى)، «خەنزۇ مەكتەپ» (1920-يىلى)، «دەرنەك مەكتەپ»(1920- يىلى)، «روشەن مەكتەپ» (1923-يىلى)، چاپچالدىكى «خۇنخاي مەكتەپ»(1925-يىلى)، غۇلجا شەھرىدىكى «ھەرمباغ مەكتەپ» (1924-يىلى)، «تاتار مەكتەپ»(1927-يىلى)، «سايرامىيە» مەكتەپ (1928- يىلى)، تۇرپانيۈزىدىكى «تۇرپانيۈزى مەكتەپ» (1930-يىلى)، غۇلجا شەھرىدىكى «ئۈمىد» مەكتەپ(1931-يىلى)، «ئۆزبېك نەمۇنە مەكتەپ» (1932-يىلى)، جاغىستايدىكى «بىرلىك» مەكتەپ (1932-يىلى)، غۇلجا ناھىيەسىدىكى «سامىيۈزى مەكتەپ» (1932- يىلى)، سۈيدۈڭدىكى «نەمۇنە» مەكتەپ (1932- يىلى)، غۇلجا شەھرىدىكى «ئايدۆڭ مەكتەپ»(1933-يىلى)، «مۇرات» مەكتەپ (1933-يىلى)، «خەنزۇ مەكتەپ»(1933-يىل)، سۈيدۈڭدىكى «خەيرىيە مەكتەپ»(1934-يىلى)، غۇلجىدىكى«خەيرىيە» مەكتەپ (1934-يىلى)، «ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيەسى» (1935-يىل)، «ئايخان مەكتەپ» (1935-يىلى)، كۈرەدىكى «نۇرىيە» مەكتەپ (1935-يىلى)، كۈنەس تالدىدىكى «تۇران» مەكتەپ (1935-يىلى)، ئارالتۆپىدىكى «رۇس مەكتەپ» (1935-يىلى)، قاش بەشيۈزىكى «قارىباغ مەكتەپ» (1935-يىلى)، «سېپىل مەكتەپ» (1936-يىلى) موڭغۇلكۈرەدىكى «ئۇيغۇر مەكتەپ» (1936-يىل)، غۇلجا شەھرىدىكى «گىمنازىيە مەكتەپ» (1936-يىلى)، «ياردەم مەكتەپ» (1936-يىلى)، غۇلجا شەھرىدىكى «شەرق» مەكتەپ (1937-يىلى)، سۈيدۈڭدىكى «يېڭى قەدەم» مەكتەپ (1937-يىلى) قاتارلىقلار.

بىر رايون مائارىپىنىڭ گۈللىنىش مەنزىرىسىگە ئىلمىي ۋە ئوبيېكتىپ باھا بېرىش ئۈچۈن، چوقۇم شۇ رايون مائارىپىنىڭ نامايانىدىسى سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن مەكتەپلەرنىڭ ئەھۋالىنى، ئۆتۈلگەن دەرسلىكلەرنىڭ تۈرىنى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى ھەمدە مانا بۇ مەكتەپلەردىن يېتىلىپ چىققان ئىختىساسلىقلارنىڭ سانى ھەم ساپاسىنى ئىستاتېستىكا قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە. مەسىلەن، ئىلى خەلقى ئىلى يېڭى مائارىپىنىڭ يۈز نەچچە يىللىق تەرەققىيات مۇساپىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ھەرقايسى پەنلەرگە ئائىت تۈرلۈك يېزىقلاردىكى دەرسلىكلەر ۋە دەرسخانا سىرتىدىكى زۆرۈر ئوقۇشلۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇنلىغان كىتاب، گېزىت- ژۇرنال، پەن-تېخنىكىغا ئائىت ئىلمىي قوللانمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نەچچە مىڭ پارچە ماتېرىيالنى بىباھا مىراس ۋە تارىخنىڭ قىممەتلىك شاھىدى سۈپىتىدە ساقلاپ كەلمەكتە.

«20- ئەسىر نامايانىدىلىرى» ناملىق كىتابنىڭ 36-بېتىدە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىك قاتلىمىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن ئىسمائىل تاھىروفنىڭ يەتتەسۇدىكى يۇرتى چېلەكتىن غۇلجىغا كېلىپ، ئابدۇللا بوبى ئاچقان «مەكتەبى نۇر»دا ئوقۇغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان، «غازى ھاجى ئىسمائىلنى يېڭىچە ئوقۇشقا بېرىشكە مەسلىھەت بېرىدۇ ۋە [illegible]ۇر (ئىسمائىلنىڭ دادىسى) نىڭ ھال-ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغانلىقتىن كۆپچىلىككە مۇراجىئەت قىلىدۇ. جامائەتچىلىك بىر ئاز پۇل يىغىپ بەرگەندىن كېيىن، ئاتا-[illegible]نىڭ ياردىمى بىلەن بالىنى (ئىسمائىلنى) غۇلجىغا، رۇسىيەدىن ئىنقىلابىي پائالىيىتى ئۈچۈن قوغلانغان ئابدۇللا بوبى ئاچقان تاتارچە مەكتەپكە ئەۋەتىدۇ.»(31) دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ.

بىز مانا مۇشۇ پاكىتتىن ئىلى يېڭى مائارىپىنىڭ ئانا دىيارىمىزغىلا ئەمەس، يەتتەسۇ تەۋەسىگىمۇ كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىگە چىنپۇتىمىز.
ئىلىم تەھسىل قىلغۇچىلارنىڭ ئارىلىقىنى يىراق كۆرمەي غۇلجىغا كېلىپ، ئابدۇللا بوۋىنىڭ قولىدا ئوقۇشنى ئارمانلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەرنىڭ بىرى شۇكى، ئابدۇللا بوۋى (1871-1917) ئاتاقلىق پېداگوگ بولۇپلا قالماي، قولىدا راۋرۇس قەلەم توختايدىغان ئاقارتقۇچى ۋە ئەدىب ئىدى. ئۇنىڭ «بوۋى مەدرىسەسى تارىخى»، «تەئەددۇدى زەۋجاتى ھەقىدىسىمھاتە تەتبىق»، «تەرەققىئى فۇنۇن دىنىسزلىقى مۇجۇپمۇ؟»، «ھەقىقەت ياخۇد دوغرۇلۇق»، «تاتارچە خۇتبە ئوقۇش دۇرۇسمۇ؟»، «زامانى ئىجتىھاد مۇنقەرىزمۇ – ئەمەسمۇ؟» قاتارلىق كىتابلارنى يازغانلىقى ۋە مۇھەممەت ئابدۇھىنىڭ «تەۋھىد» كىتابىنىڭ تەرجىمىسىنى ئىشلىگەنلىكى مەلۇم. دېمەك، ئۇ ئالىملىق شەرتى ھازىرلىغان مەرىپەتچى بولۇپ، ئۇنىڭ 1913-يىلى تاتارىستان «مائارىف» كىتابخانىسى تەرىپىدىن قازاندا نەشر قىلىنغان «قىرائەت فەنىيە» («پەننى ئوقۇش») نامىلىق خىمىيە تەجرىبە كىتابى غۇلجىدا ساقلىنىۋاتقانلىقى بۇ سۆزىمىزنى تەستىقلايدۇ.
ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرى يېڭى مائارىپىنى يولغا قويۇش ۋە بۇگۈنكىدەك مۇنتىزىم ھالەتكە كەلتۈرۈش يولىدا ئاز بولمىغان بەدەللەرنى تۆلىگەن، تىللاردا داستان بولغىدەك شانلىق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولۇپ، ئىلى يېڭى مائارىپى ئەسىردىن ئۇزاق شانلىق تەرەققىيات مۇساپىسى جەريانىدا پۈتۈنسۈرۈك ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىشى، مۇستەھكەم ئاساستا شەكىللىنىشى، سىستېمىلىق يوسۇندا تەرەققىي قىلىشى ۋە بۈگۈنكىدەك مۇنتىزىم ھالەتكە كېلىشىدە ئۆلتاشلىق رول ئويناغان.
يۇقۇرى سەۋىيەلىك مەدەنىي مائارىپ سىستېمىسى بولمىسا، يۇقۇرى ساپالىق ئىختىساس ئېگىلىرىنىڭ يېتىشىپ چىقىشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. سان ئۆزگىرىشىنىڭ سۈپەت ئۆزگىرىشىگە تۈرتكە بولىدىغانلىقى ئەقلىگە پەلسەپەۋىي ساۋاتلىق. سان ۋە ساپا جەھەتتىن كىشىنى قايىل قىلكىغۇدەك نامايانداىلەرنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ ئەمەلىيەت بىزگە جەددىچە مائارىپ تۈرتكىسىدە شەكىللەنگەن يېڭى مائارىپىنىڭ ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋادىسىدا قانچىلىك چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى ۋە قانداق مول مېۋە بەرگەنلىكىنى ئېنىق ئەسكەرتىپ تۇرىدۇ.
تۆۋەندە، مەن ئەنە شۇلار ئىچىدىكى نامايانداىلا خاراكتېرلىك شەخسلەرنىڭ مۇبارەك نامىنى ئېھتىرام بىلەن تىلغا ئېلىپ ئۆتىمەن:
دۆلەت ۋە ئۆلكە رەھبەرلىرى: ژېلىباي يولداشىغا (1836-1916) چار رۇسىيە دۆلەت دۇماسىنىڭ ئەزاسى بولغان، ئابدۇللا روزىباقىيېۋ (1897-1938)، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك رەھبىرى بولغان، سىياسىي- ئىجتىمائىي پائالىيەتچى، ئىسمائىل تاھىروف (1900-1937) تۇركستان سوۋېت جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبىرى بولغان، ياقۇپ روزىبن (1905-1978) سوۋېت ئىتتىپاقى شەرق ئەللىرى بۆلۈمى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان، ئىسمائىل يۈسۈپوف (1914-) قازاقستان كومپارتىيەسىنىڭ باش سېكرېتارى بولغان، مەسئۇد سابىرى (1888-1951) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولغان، ئوسمان خوجايېۋ (1898-1970) ئۆزبېكستان مەركىزى كومىتېتىنىڭ باش سېكرېتارى بولغان، ئەخمەتجان قاسىمى (1914-1949) شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان، ئابدۇللا زاكىروف (1914-1982) ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان، تۇرسۇن رەخمۇف (1912-1986) سوۋېت كومپارتىيەسى مەركىزى كومىتېتىنىڭ مەسئۇلى بولغان، ئابلەت ئابدۇرېشت (1942-) ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان، مىجىت ناسىر (1938-) ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ش ئۇ ئا ر خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان، پاشا ئىشان (1938-) ش ئۇ ئا ر سىياسىي كېڭەشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان، ئابدۇللا ئىزباقىيېۋ (1914-1990) قازاقستان ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى، مەروپ مەمەتوف (1901-1983) ئۆزبېكستان رادىئو تېلېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان، خېلىم خۇدايىبېردىيېۋ (1918-2004) ئۆزبېكستان رادىئو-تېلېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان، سەييارە سەيدىۋاقاسىۋا (1942-) سوۋېت قارىقالپاق ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇئاۋىن سەھىيە مىنىستىرى بولغان، روبېرت تۇردىيېۋ (2000-1939) دېپلومات، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۇنۇستا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بولغان، دىئاس ھاسانوف (1991-1942) دېپلومات، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باغداتتا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولغان، ئابدۇلئەھەت خوجايېۋ (1942-) دوكتور، دېپلومات، ئۆزبېكستاننىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنىڭ باش كاتىبى بولغان.
ئاكادېمىكلار: ئەزىز ئىسلامجانوۋىچ نارىنباىيېۋ (1924-) پروفېسسور، دوكتۇر، قىرغىزستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى، غوجاخمەت سەدۋاقاسوۋ (1991-1929) دوكتور، قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ فىلولوگىيە پەنلىرى ئاكادېمىكى، ماخمۇت ئەبەيدۇللايېۋىچ ئابدۇراخمانوۋ (1936-) پروفېسسور، دوكتور، قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى سوتسىئالوگىيە پەنلىرى ئاكادېمىكى، ماھمۇتجان ھەۋەيدۇللايېۋىچ ئابدۇللايېۋ (1934-) دوكتور، قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى يېزا ئىگىلىك پەنلىرى ئاكادېمىكى، مۇراتبېك كەرىموۋىچ ھەمرايېۋ (1983-1936) س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى، رەخمجان ئاۋۇتوۋ (1999-1936) پروفېسسور، دوكتور، قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى، دولقۇن ياسىن (ئۇچقۇن) (1938-) شائىر، ژۇرنالىست، ئامېرىكا كالفورنىيە خەلقئارا ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى، يارمۇھەممەت مۇبارەكوف (1944-1999) ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى تېخنولوگىيە پەنلىرى ئاكادېمىكى، تۇرغان قۇربانوۋىچ سوپىيوف (1942-) مېدىتسىنا پەنلىرى پروفېسسورى، دوكتور، قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى مېدىتسىنا پەنلىرى ئاكادېمىكى، ھوشۇر ئىسلام (1942-) شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، جۇڭگو قۇرۇلۇش ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى، ھاكىمجان ئارۇپوف (1962-) ئىقتىساد پەنلىرى دوكتورى، خەلقئارالىق ئىنفورماتسىيە پەنلىرى ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى، تۇزان ئۇنۇۋېرسىتېتى ئىگىلىك باشقۇرۇش فاكولتېتىنىڭ مۇدىرى.
دوكتور، پروفېسسور، دوتسېنتلار: بۇرھان قاسىموف (1902-1938) سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىك ئۇنۇۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، ئابدۇسىمەتوف رابىيە (1915-1986) مېدىتسىنا پەنلىرى دوكتورى، قاربايېۋا ساھىپجامال (1921-) مېدىتسىنا پەنلىرى دوكتورى، پروفېسسور، تۇغلۇقجان تالىپوف (1925-) فىلولوگىيە پەنلىرى دوكتورى، ئىدۇارت رەخمۇف (1930-) دوكتور، پروفاپېسسور، قاپىيە ئابدۇللايېۋ (1932-) پېروفېسسور، دامبر ساتتاروف (1934-) دوكتور، مامىدوۋا فىلورا (1940-) مېدىتسىنا پەنلىرى دوكتورى، پروفېسسور، رۇسلان روزىباقىيېۋ (1941-) مېدىتسىنا پەنلىرى دوكتورى، پروفېسسور، تېمۇر يالتاشبۇ (1956-) تېخنىلوگىيە پەنلىرى دوكتورى، ئامېرىكا كالفورنىيە دۆلەتلىك ئۇنۇۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، ئابدۇرېشت ئەلىيېۋ (1934-) فىزىماتىكا پەنلىرى دوكتورى، پروفېسسور، ئابدۇلئەزىز ئابدۇللايېۋ (1936-) دوكتور ھەم پروافېسسور، تېلمان ساتتاروف (1940-) تارىخ پەنلىرى دوكتورى، پروفېسسور، تامارا ئەلباقىيېۋا (1941-) مۇزىكا پەنلىرى دوكتورى، پروفېسسور، بەھرامجان گىلاۋدىنوف (1942-)، ئارخېتكتورىيە پەنلىرى دوكتورى، پروفېسسور، ئالېكساندىر رەخمۇف (1943-) يادرو فىزىكا پەنلىرى دوكتورى، موسكۋا دۆلەت ئۇنۇۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، خەمىت تىلاشبۇ (1944-) دوكتور ھەم پروفېسسور، كىلارا رەخمۇۋا (1939-) مېدىتسىنا پەنلىرى دوكتورى، پروفېسسور، شەرىپىدىن ئۆمەر (1995-1932) شىنجاڭ ئۇنۇۋېرسىتېتىنىڭ فىلولوگىيە پەنلىرى پروفېسسورى، تۇردى ئوسمان (1938-) شىنجاڭ ئۇنۇۋېرسىتېتىنىڭ يادرو فىزىكا پەنلىرى پروفېسسورى، مۇھەممەتجان سادىق (2012-1936) ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتوتىنىڭ فىلولوگىيە پەنلىرى پروفېسسورى، شۆكۈرخان زەيدۇن (1939-) شىنجاڭ تىببىي ئۇنۇۋېرسىتېتىنىڭ ئاياللار كېسەللىكلىرى پروفېسسورى، ئابدۇلھەي مۇھەممەدى (تولۇق ئىسمى مۇھەممەدوف ئابدۇلھەي زاكىر ئوغلى) (1946-1901) تىلشۇناس، ئەدەبىياتشۇناس، دوتسېنت، مامىدوف مەرۋې (1966-1901) ئىقتىساد پەنلىرى دوتسېنتى، ئەرشەم ھىدايەت تولۇق ئىسمى ئەرشىدىن ھىدايەت (1951-1906) تارىخ پەنلىرى دوتسېنتى، سالمەبايېۋ خەمىت سالىم ئوغلى(1970-1909) دوتسېنت، روزىباقىيېۋ ئابدۇمۇجىت ئەكبەر ئوغلى (1910-) بىئولوگىيە پەنلىرى دوتسېنتى، مۇخامبەدۇا مەريەم (1946-1910) تارىخ پەنلەر دوكتۇر نامزاتى، دوتسېنت، تۇرغانوف مىرغىياسىدىن (1987-1911) تارىخ پەنلىرى دوتسېنتى، ئايشەم شەمىيېۋا (1978-1912) تىلشۇناسلىق پەنلىرى دوتسېنتى، ئەيسراخۇن دەرام (1966-1912) ئىقتىساد پەنلىرى دوتسېنتى، غوجامبەردىيېۋ ژاھاپ (1988-1912) مېدىتسىنا پەنلىرى دوتسېنتى، نىيازوق باھاۋدۇن (1975-1912) بىئولوگىيە پەنلىرى دوكتور نامزاتى، دوتسېنت، تۇرسۇنوق ئەخمەتجان (1967-1920) ئىقتىساد پەنلىرى دوكتور دوتسېنتى، ئىسمائىلئۇا ئازادگۇل (1925-)، تېخنىلوگىيە پەنلىرى دوتسېنتى، ساتتار سالىخ (1992-1926) ھايۋانات پەنلىرى دوتسېنتى، ئابابەكرى ئىسلام (1936-) ماتېماتىكا پەنلىرى دوتسېنتى، قۇببەس يولداش (1938-) شىنجاڭ ئۇنۇۋېرسىتېتىنىڭ فىزىكا پەنلىرى دوتسېنتى، ئەخمەتجان ئەسقەرى (2000-1938) شىنجاڭ ئۇنۇۋېرسىتېتىنىڭ تىلشۇناسلىق پەنلىرى دوتسېنتى قاتارلىقلار.
مەرىپەتچىلەر: خەلپەت مەۋلانىدىن (1810-1738)، خەلپەت قاھاۋىدىن (1888-1786)، يۈسۈپ خەلپەت، ئابدۇقادىر خەلپەت، خەلپەت زاھىت ئەپەندى (1871-1945)، خەلپەت غوجامبەردى ھاجىم (1939-1848)، موللائىمىن ھەمەش (1849-1901)، ئابدۇراھمان مەخسۇم (1935-1855)، كەشغۇلئەسرار دامولا (1858-1945) ۋە رەپىقسى ئامىنە ئابستاي، تاھىر خەلپەت (1953-1860)، خامۇش خەلپەم، خەلپەت ئەمىردىن ھاجىم (1917-1862)، مەنسۇر خەلپەت (1900-1865)، ئىمىر دامواللام (1929-1866)، ئابدۇمۇتائالى خەلپەم (1960-1867) ۋە رەپىقسى زۆھرە ئابستاي، تاھىر ئىمىننياز (1947-1869)، ئابدۇللا بوۋى (1922-1871)،

ئەۋلاد گۇرۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئىسىر ۋە قولىيازمىلار ئاسىرى

سىپىئايىم توختىيىۋا (1872-1934)، ئاقموللا خەلپەت (1880-1948)، ئايخان ئانا (1882-1942)، ئابدۇللا غوجامبەردى (1956-1883)، مەمتىلاخۇن سەئىدى (1884-1962)، مەسۇم ئەپەندى، رەپىق ئەپەندى ۋە رەپىقىسى شەفىقە ئابىستاي، شاكىر خەلپەت، ئابدۇللا توقماق، پىدا خەلپەت، مۇھەممەت باراتسوپى، مەشۇر توختاخۇن، ھەسەن ئاقچۇرىن، يۈسۈپ خەلپەت، قاسىمئاخۇن ئوسمان خەلپەت (1886-1931)، ئەمرۇللا خەلپەت (1887-1954)، ناسۇھا ئىمىن (1888-1944)، ھارۇن ھاجى، داموللا رازىيىۋ (1889-1952)، رەيھان خەلپەت (1895-1944)، سوپى زارۋات (1890-1922)، ھۇسەيىنبەگ يۇنۇسوف (1890-1935)، ئابدۇراھمان شادى (1894-1937)، ئىمىنجان باھاۋىدۇن (1897-1948)، سەيدۇللا خەلپىتىم، ئەسقەر قارى، ھاكىم ئەپەندى، ھاشىر رازاق، تۇرسۇن ئەپەندى، خېلىل ئەپەندى، ھاشىر گۆھەرباقى، شەمشىدىن مۇھەممەتنۇرى، گابىتوف شېرفىدىن، مەرۇپ سەئىدى (1898-1940)، تېيىپزات تاھىرى (1901-1947)، ئابدۇلخەمىت ئابدۇلۋەكىلى (1902-1995)، مەشىر روزىيىۋ (1902-1982)، زەينەپ گابىتوۋا (1905-1984)، ئەزىم سۇچەكوف (1895-2008)، خەمىت سەئىدى (1906-1964)، مالىك بېكتېمىروف، ئابدۇسالام ئەسقەرى (1909-1972)، ئابدۇرېھىم ئەيسا (1909-1958)، ھەسەل ئەپەندى تۆلەگەن (1910-1955)، ئۆمەرجان گۆلەم (1913-1968)، نۇرمۇھەممەت يۈسۈپى (1920-1994)، ھۇسەيىن رەشىتوف (1922-1995)، زەينىدىن يۈسۈپ (1924-1987)، كېۋىر نىياز (1921-2001)، ئىمىنجان يۈسۈپ (1921-1998)، ئاسىم مەسۇم ئەپەندى (1922-2007)، ھاكىم جاپپار (1925-2002)، مەسئۇد ئىسمائىل (1925-1971) قاتارلىقلار.

يازغۇچى- شائىرلار: نىزامىدىن ئاخۇنۇم، موللا بىلال نازىمى (1823-1900)، سېيىت مۇھەممەت قاشى (1820-1905)، ئابدۇللا ھاپىز (1875-1956)، ئارۇپ قاسىمى (1887-1936)، نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوف (1887-1951)، نامەت خەلپەت (1888-1962)، پاشا غوجا ھاكىمبەگ (1893-1962)، مەرۇپ سەئىدى (1898-1942)، ئايۇپ مەنسۇرى (1902-1942)، ئۆمەر مۇھەممىدى (1906-1931)، ھېزىم ئىسكەندەروف (1906-1970)، مۆمىن ھەمرايىۋ (1907-1955)، نەسرۇللا قارى فەرھەتى (1907-1997)، نۇر ئىسرائىلوف (1910-1953)، ئابدۇرېھىم يۈسۈپى (1911-1974)، زۇنۇن قادىرى (1911-1989)، ئىبراھىم نورۇز (1911-1971)، (1974-1911)، خېلىل ساتتارى (1912-1943)، قادىر ھەسەنوف (1912)، ئەنۋەر ناسىرى (1914-1945)، زىيا سەمەدى (1914-2000)، نۇرمۇھەممەد بوساقوف (1946-1914)، ئابدۇرېھىم ئەيسا (1914-1958)، ئىسمائىل ساتتاروف (1916-1944)، جامالىدىن بوساقوف (1918-1987)، داۋۇت تۇرەخمەتوف (1918-1978)، لۇتپۇللا مۇتەللىپ (1922-1945)، ئابدۇرېشىت ئىمىن (1922-1949)، تۇرسۇن قاھارى (1924-2008)، ھېزمەت ئابدۇللىن (1925-1986)، يۈسۈپ ئىلياس (1999-1925)، تېيىپجان ھادى (1925-1989)، باتۇر ئەرشىدىنوف (1926-)، خېلىل ھەمرايىۋ (1928-1993)، ئىلىيا بەختىيا (1932-1987)، تېيىپجان ئېلىيىۋ (1989-1930)، ئەلقەم ئەختەم (1922-)، زوردۇن سابىر (1937-1998) ، ئىسرائىل ئېبراگىموف (1934-)، پاتىگۈل سابىتېۋا (1936-)، ئەخمەتجان ھاشىرى (1938-) قاتارلىقلار.

ھەربىي سەپتىكىلەر: سوۋېت ئارمىيەسى گېنېرالى راۋېل تۇرسۇنوف، ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسى مۇئاۋىن باش قوماندانى زۇنۇن تېيىپوف، گېنېرال مايور مەرغۇپ ئىسخاقوف، گېنېرال مايور زاھىر ساۋدانوف، گېنېرال مايور مۇزەپپەر ئابدۇللايوف، گېنېرال مايور ئىبراھىم سۇلايمان، گېنېرال لېيتنانت مامىتوف تۇرسۇن، پولكوۋنىك ئابدۇرېھىم ھەسەنوف، پولكوۋنىك غېنى باتۇر، پولكوۋنىك رەخىمجان سابىر ھاجىيوف، پولكوۋنىك ئابدۇغوپۇر سابىر ھاجىيوف، پولكوۋنىك ئاۋاكرى ناسىروف، پولكوۋنىك قاھار شارىپوف، پولكوۋنىك رۇستەم دۇگاشوف، پولكوۋنىك مۇناجىدىن باراتوف، پولكوۋنىك مىرغىياس ياقۇبوف، پودپولكوۋنىك سالاھىدىن سىدىق، پودپولكوۋنىك ئابلاخان، پودپولكوۋنىك يۈسۈپجان ياسىنوف، ئاۋئاتسىيە باش ئىنژىنېرى رۇشىدىن كىچىكوف، ئاۋئاتسىيە ئىنژىنېرى ئابدۇكېرىم ئابدۇشۇكۇروف، باشلامچى ئۇچقۇچى ئابدۇخېلىل زەيناۋىدىنوف ، ئۇچقۇچى ياقۇب پەرھاتوف قاتارلىقلار.

سەنئەتكارلار: ئاتاقلىق مۇقامشۇناس روزى تەمبۇر، قازاقىستان كومپوزىتورلار ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى، مۇزىكا پەنلىرى پىروفېسسورى قۇددۇس غوجامياروف، قازاقىستان خەلق ئارتىسى، موسكۋا بالىشوي تىياتىرىنىڭ دىرېژورى، مۇزىكا پەنلىرى پىروفېسسورى غەزىز دۇگاشېف، سەنئەت تەتقىقاتچىسى يۈسۈپجان غاپپاروف، غۇلجا سانائىينەفسەنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن مەتتاھىر ھەسەن، ئابدۇنەبى ماناپوف، گۈلسۈم ئىسمائىلوۋا، سەيدۇللام رەخمىتۇللام (ئىسكىروپكىنى شىنجاڭغا تۇنجى ئەكىرگۈچى)، نۇرمۇھەممەت ناسىروف، ئاتاقلىق رېژىسسور جالالىدىن يەھيارى، ئاتاقلىق ناخشىچى ئابدۇۋەلى جارۇللايىۋ، دۆلەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك كومپوزىتورلاردىن: زىكرى ئەلپەتتا، ھۇسەنجان جامى، ئابلىكىم ئابدۇللا، ئوسمانجان ئۆمەر، غىياسىدىن بارات، قازاقىستاندا خىزمەت كۆرسەتكەن كومپوزىتور سېلىماخۇن زەينالوف، دۆلەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك ناخشىچى پاشا ئېشان، ئۆزبېكىستاندا خىزمەت كۆرسەتكەن ئارتىسلاردىن: ئەيسا ئىبراگىموف، سۇلتانمۇرات ئەزىموف، قازاقىستاندا خىزمەت كۆرسەتكەن ئارتىسلاردىن: غۇلام جەلىلوف، ئاسقارجان ئاكباروف، سەيدەكرەم تۆلىگەنوف، قازاقىستان خەلق ئارتىسلىرىدىن: جالال ئاسىموف، ئەخمەت شەمىيىۋ، رۇقىيە ساتتاروۋا، ئايتۇرغان ھاسانوۋا قاتارلىقلار.

تارىخ تارىخ ياراتقۇچىلارنى ئۇنتۇمايدۇ. ئۇلارنىڭ سۆيۈملۈك نامى تارىخنىڭ ئالتۇن قۇرلىرىغا مەڭگۈ مۆھۈرلەنگۈسى. يۇقۇرىدا مەن سەھىپە ئېھتىياجى بىلەن ئىلى مائارىپىنىڭ گۈللەپ- يىشنىشى ئۈچۈن، قىممەتلىك يۈرەك قېنىنى سەرپ نامايانداا خاراكتېرلىك كىشىلەرنىڭنامىنىلا تىلغا ئالالىدىم. بۇلار پەقەت تارىخ پاراۋۇزىنىڭ ئەڭ پىداكار رولچىلىرى، خالاس. ئەمما ئۇنىڭ ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولغۇچىلارنىڭ ساننى ئېنىقلاش بەسى مۇشكۇل.

خەلق يەنىلا ھەقىقىي قەھرىماندۇر. مائارىپتىكى ئويغىنىش ۋە يېڭىلىقتا كۆچۈشنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەت خاراكتېرلىك ئىدىيەۋى ئويغىنىش، يېڭىلىقتا ئىنتىلىش ھەرىكىتى تۈرتكىسىدە ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقى ھەممىمىزگە ئايان. ئىلىدا يېڭى مائارىپنىڭ باشلىنىشى ۋە ئىزچىل تەرەققىيات مۇساپىسىغا قەدەم قويۇشى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئەنە ئاشۇ ئوبيېكتىپ مەنتىقىسىدىن مۇستەسنا بولغان ئەمەس، ئەلۋەتتە.

بىز ئىلى ۋە يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىي مائارىپ جەھەتتىكى تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيلىشىش دەرىجىسىنىڭ يۇقۇرى بولۇشىدىكى ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلەرنى تەھلىل قىلغاندا، ئۇلار ھايات كەچۈرگەن تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن ئۇلارنىڭ ئادىمىيلىك ساپاسىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسەتكەن ئالاھىدە گىرەلەشمە مەدەنىيەت ئارقا كۆرىنىشىنىڭ مۇھىم رولىنى تىلغا ئالغان ئىدۇق.

مانا بۇ خىل ئالاھىدە مۇھىت ئىلى خەلقىنىڭ ئاڭ ۋە ئىدىيە جەھەتتىكى ئويغىنىشنى ئانا دىيارىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدىكى قېرىنداشلىرىغا قارىغاندا بالدۇرراق ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا ماددىي ۋە مەنىۋىي ئاساس يارىتىپ بەرگەن ھەمدە ئىلىدا يېڭى مائارىپنىڭ ئانا دىيارىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدىن بالدۇر باشلىنىشى ۋە مۇستەھكەم ئاممىۋىي ئاساسقا ئىگە بولۇشىغا بىۋاستە تۈرتكە بولغان.

دېمەك، ئىلىدا يېڭى مائارىپنىڭ باشلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئىلىنىڭ شەھەر، يېزا- قىشلاقلىرىغىچە تەڭلا ئەۋج ئېلىپ، كۈچلىك مەدەنىي مائارىپ ھەرىكىتى دولقۇنىغا ئايلىنالىشىدا ئەنە ئاشۇنداق مۇستەھكەم ئاممىۋىي ئاساس ۋە قويۇق ئىجتىمائىي مەدەنىيلىك ئاتموسفېراسى ۋە ئىدىيە-ئاڭ جەھەتتىكى ئىلغارلىق ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان بولۇپ، ئۇنىڭ توسقۇنسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشىشىنى مائارىپ ۋە مەدەنىيلىكنى قەدىرلەيدىغان ئىلى خەلقىنىڭ بىردەك قوللىشى ۋە ئۇلار ئىچىدىن چىققان مەرىپەت پېشىۋالىرىنىڭ پائال ۋە ئىزچىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىدىن ئايرىپ قارىيالمايمىز.

ئىلى خەلقى يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇش ۋە بۇگۈنكىدەك مۇنتىزىم ھالەتكە كەلتۈرۈش يولىدا ئاز بولمىغان بەدەللەرنى تۆلىدى، تىللاردا داستان بولغىدەك نەتىجىلەرنى ياراتتى. شۇڭا، بىز ئىلى يېڭى مائارىپىنىڭ ئەسىردىن ھالقىغان شانلىق تەرەققىيات مۇساپىسىدا پۈتۈنسۈرۈك ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىشى، مۇستەھكەم ئاساستا شەكىللىنىشى، سىستېمىلىق يوسۇندا تەرەققىي قىلىشى ۋە بۇگۈنكىدەك مۇنتىزىم ھالەتكە كېلىشىدە ئۇلتاشلىق رول ئوينىغانلىقىدەك ھەقىقەتكە زىبىز كۆز يۇمالمايمىز. چۈنكى ئىلىدا يېڭى مائارىپنىڭ قانداق باشلانغانلىقىغا ئوبيېكتىپ ۋە ئىلمىي باھا بەرگەنلىك يالغۇز ئىلى مائارىپىنىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسى ۋە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىگە ئادىل ھەم ۋىجدانەن باھا بەرگەنلىكتۇر.

خۇلاسە كالام شۇكى، ئىلىدا يېڭى مائارىپ 1850-يىللاردىن كېيىن بارلىققا كەلگەن پەننىيلەشكەن مائارىپ ئاساسىدا بىخ سۈرگەن، 1867–يىلى قورغاس مازارلىق زاھىت ئەپەندىنىڭ دىنىي دەرسلەرنى دادىل ئىسلاھ قىلىپ پەننىي دەرسلەرنى قوشۇپ ئۆتۈشى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەنگەن، 1873-يىلى رۇسلارنىڭ غۇلجىدا ياۋروپا مائارىپ ئەندىزىسى بويىچە مۇنتىزىم پەننىي مەكتەپ ئېچىشى بىلەن رەسمىي باشلانغان، 1883-يىلى ئىسمائىل غاسپىرالى قوزغىغان جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ ئىجابىي [illegible]ىدە يەنىمۇ سىستېمىلاشقان، خەلپەم ھەزرەت، مەسۇم ئەپەندى قاتارلىق مائارىپ پېشىۋالىرىنىڭ ئىزچىل جانپىدالىق كۆرسىتىشى ۋە ئۇيغۇر مائارىپىغا بارلىقىنى [illegible]لىغان كەشفۇلئەسرار داموللا، ئابدۇللا بوبى قاتارلىق تاتار مەرىپەتچىلىرىنىڭ جانكۆيەرلىك بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە ساغلام تەرەققىي قىلىپ، تېخىمۇ مۇنتىزىم ھالەتكە كەلگەن ھەمدە 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى ۋە كېيىنكى تۈرلىك يېڭىلىقلار داۋامىدا زورىيىپ، ئۈزۈلمەس

مائارىپ ئېقىنى دولقۇنىغا ئايلانغان ۋە ئانا دىيارىمىز يېڭى مائارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى، مۇنتىزىملىششىغا كۆچلۈك تۈرتكە بولغان.
مەن ماقالىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تارىخىي پاكىتلار ۋە دوكمېنتلىق ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ئىلىدىن باشلانغان، دېگەن ئىلمىي قاراشنى دادىل ئوتتۇرىغا قويىمەن. ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى ساھەسىدە ئىزدىنىۋاتقان كەسپىداشلارنىڭ بۇ ھەقتىكى ئوخشاشمىغان قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى سەممىي تەۋسىيە قىلىمەن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

(1)،(2)،(3)،(4)،(5)،(6)،(7)،(8)،(25)،(26)،(27)– كوللېكتىپ ئاپتورلۇقىدىكى «ئىسمائىل بەگ گاسپىرىنسكى» ناملىق كىتاب، تاتارىستان جېيپىن نەشرىياتى، تاتارچە نەشرى، 2006-يىل، قازان.
(9) ،(21) – ۋاسلى ۋاسلىيېۋىچ رادلوف، «ئىلغا سايا‌ھەت خاتىرىسى» ناملىق ماقالە، «ئىلى دەريا‌سى» ژۇرنىلى 2013-يىللىق 3-سان، غۇلجا، پولات بۇرھان تەرجىمىسى.
(10) – ۋ. ئا. موئىسېيېف، «رۇسىيە ۋە جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا‌سىدا» ناملىق كىتاب، رۇسىيە تارىخ نەشرىياتى، 2000 – يىل، رۇسچە نەشرى، موسكۋا.
(11) . رەھمىتۇللا ھەسەن، «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى» ناملىق ماقالە، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى،ئۇيغۇرچە، 2013-يىللىق 2– سان، ئۈرۈمچى.
(12)،(31) . كوللېكتىپ ئاپتورلۇقىدىكى «20 ـ ئەسىر نامايانداىلىرى» ناملىق كىتاب، قازاقىستان روند نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2005-يىل، ئالمۇتا.
(13)،(14)،(20)،(22)، (28)،(29)،(30)– نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوف، «يورۇق ساھللار» ناملىق كىتاب، قازاقىستان جازۇشى نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1991-يىل، ئالمۇتا.
(15)،(16)،(18)،(19) . نۇشرىۋان يائوشېڭ، «قەشقەر مەكتۇپلىرى»، «مىللەتلەر نەشرىياتى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2013-يىل، بېيجىڭ.
(17) – شي بىن، «شي بىننىڭ ‹شىنجاڭغا سايا‌ھەت خاتىرىسى› دىن ئۈزۈندىلەر»، «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» ، 19- سان، پولات بۇرھان تەرجىمىسى.
(22) – چوقان چىڭگىزوۋىچ ۋەلىخانوف، «ئالتەشەھەرگە سەپەر»، ئالمۇتا ئاتا مۇرا نەشرىياتى، قازاقچە نەشرى، 2006-يىل، 133-بەت.
(23) – مىرقاسىم گوسمانوف، «يېپىلمىغان كىتاب»، تاتارىستان كىتاب نەشرىياتى، تاتارچە نەشرى، 1996-يىل، قازان .
(24) . كوللېكتىپ ئاپتورلۇقىدىكى «ئۆچمەس ئوتلار لاۋۇلدايدۇ» ناملىق كىتاب، تاتارىستان كىتاب نەشرىياتى، تاتارچە نەشرى، 2006-يىل، قازان.

مەنبە: شىنجاڭ يازغۇچىلار تورى

ئەسكەرتىش: ئۇيغۇر ئاكادېمىيىسى تور بېتىدىكى يازمىلار ئاپتورنىڭ ئۆزىنىڭ كۆز-قارىشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. تور بېتىمىزدىكى يازمىلارنى مەنبەسىنى ئەسكەرتكەن ھالدا كۆچۈرۈپ كەتكە تارقىتىشقا بولىدۇ.

© ئاكادېمىيە ئورگان تورى